
BÖLÜM 12

ARDAHAN'IN KRONİK GÖÇ SORUNU

Sosyoekonomik Bir Değerlendirme

Doç. Dr. Deniz Özyakışır

GİRİŞ

*“Bin dokuz yüz doksan bir senesinde. Yüklendi kamyonla göçümüz bizim.
Ayrılık hasreti var sinemizde.*

O gün kan ağıladı içimiz bizim” (Âşık Kevserî)

Halk ozanı Âşık Kevserî bu dizeleri göç ettiği Ardahan için kaleme almış ve kentin göç olgusuna âdeta ışık tutmuştur. Dizelerde yer alan 1991 senesi 30 yıl geride kalmasına rağmen Ardahan hala göç vermeye devam etmektedir. 1992’de Iğdır ile birlikte Kars’tan ayrılarak il statüsü kazanan Ardahan o dönemden bu yana sosyal ve ekonomik olarak geri kalmışlık kısır döngüsünden kurtulamadığı için ciddi göç hareketlerine de engel olamamaktadır. Sanayisi oldukça yetersiz olan ve ekonomisinin büyük bölümü tarım ve hayvancılığa dayalı olan Ardahan, coğrafik olarak sınır ticaretine elverişli olmasına rağmen bu potansiyelinden yararlanamadığı için istihdam imkânlarından mahrum kalan insanlar çözümünü ilden göç etmekte bulmaktadır. Ayrıca ildeki eğitim ve sağlık hizmetlerinin yetersiz ve niteliksiz olmasının yanı sıra sosyal yaşam alanlarının yetersizliği de başta Ardahanlılar olmak üzere ilde görev yapan kamu personeli açısından birer göç gerekçesi olmaktadır. Bununla birlikte ilin temel geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılıkta yaşanan düşük verim ve düşük katma değerli üretimin yanı sıra söz konusu sektörün (düşük gelir-

den dolayı) cazibesini yitirmesinden dolayı genç nüfus artık, sanayisi gelişen büyük şehirlere göç etmektedir. Zira genç nüfusun ilde kalmasını sağlayacak çekici faktörler olmayınca gençler, kaçınılmaz olarak Batı'ya yani ekonomik olarak çekici faktörlere sahip büyük şehirlere göç etmektedirler. Ciddi bir nüfus ve kaynak kaybına yol açan bu göç hareketleri her geçen yıl aynı hızda devam etmekte ve Ardahan'ı az gelişmişlik kısır döngüsüne hapsedmektedir. Bu bağlamda "İlin sosyoekonomik az gelişmişliği mi göçe yol açmakta yoksa göç mü azgelişmişliğe yol açmakta?" sorusu sözü edilen kısır döngüyü açıkça ortaya koymaktadır. Bu kısır döngünün kaynağında karşılıklı olarak birbirini besleyerek tetikleyen "göç" ve "az gelişmişlik" sorunlarının olduğu söylenebilir. İlin ekonomik ve sosyal olarak sahip olduğu itici faktörler ortadan kaldırılmadığı sürece gelecekte de göç hareketlerinin artarak devam edeceğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda âdeta kaderine terk edilmiş bir sınır kenti olan Ardahan yıllardır kronikleşen bir göç sorunuyla karşı karşıyadır. Bu anlamda kronikleşen göç olgusu Ardahan'daki nüfusun giderek azalmasına yol açarken özellikle tarım ve hayvancılığı sürdüreceği genç nüfusun büyük kentlere göç etmesi kentin temel geçim kaynağı olan sektörü bile daha da geriye götürmektedir. Bunun yanı sıra doğurganlık oranlarının düşmesine bağlı olarak ortaya çıkan ortalama hane halkı sayısındaki düşüş ve yaşlı bağımlılık oranının artması ildeki üretim için ciddi bir tehdit niteliğindedir. Ayrıca son dönemlerde Ardahan'a geriye göç eden insanların profiline bakıldığında kentteki üretimden ayrılmış yani emekli olmuş ve kent yaşamını terk ederek köylerine dönen kişiler olduğu yani bağımlı nüfus olduğu görülmektedir. Böylesi bir geriye göçün ekonomik ve sosyal olarak ilin gelişimine katkı sağlaması ebetteki düşünülemez. O yüzden bir yandan özellikle genç nüfusun geriye göçü sağlanırken diğer yandan mevcut gençlerin büyük şehirlere göçü azaltılmalıdır.

Bu çalışmanın amacı, Ardahan'dan gerçekleşen göç hareketlerinin sosyoekonomik arka planını ortaya çıkarmaktır. Bu amaç doğrultusunda insan ve grup davranışlarının "niçin"ini ve "nasıl"ını anlamaya çalışan nitel araştırma yöntemi benimsenmiş olup TÜİK, ilgili bakanlıklar ve SERKA gibi kurumların verileri ile sosyoekonomik bir analiz yapılmıştır. Çalışmada öncelikle Ardahan'ın sosyoekonomik durumu çarpıcı verilerle ortaya konulmuş sonrasında ise göç sorununun boyutlarına değinilmiştir. Öte yandan çalışmada göç hareketlerinin boyutları ortaya konulduğu gibi tam olarak engellenemese de göçün nasıl azaltılabileceğine dair somut önerilere de yer verilmektedir. Gelinecek noktada durumun ciddiyetini kavrayarak ve popülist söylemlerden

kaçınarak söz konusu önerileri dikkate almak elbette ki ilgili/yetkili kurum, kuruluş ve kişilerin bileceği bir iştir. Kaldı ki ciddiye alınması ve uygulanması durumunda oldukça etkili olabilecek nitelikteki öneriler ilgililerin işini epey kolaylaştıracaktır. Özetle bundan sonraki durum, yatağa yatırılacak boyutta ağır hastalık teşhisi konulan bir hastaya ağrı kesici mi verileceği yoksa doktorların önerdiği bir ameliyatın mı yapılacağı meselesidir.

1. ARDAHAN'DA SOSYOEKONOMİK YAPI: MEVCUT DURUM ANALİZİ

1.1. Nüfus ve Demografi

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verileri derlenerek hazırlanan Tablo 1'de Ardahan'ın yıllar itibarıyla nasıl bir demografik dönüşüm geçirdiği açıkça görülmektedir. Buna göre 2007'de toplam nüfusu yaklaşık 113 bin olan Ardahan, bu tarihten itibaren hızlı bir nüfus kaybı yaşamış ve 2019'da kentin nüfusu 93 binlere kadar gerilemiştir. Nüfusun il-ilçe merkezleri ve köyler açısından değişimine bakıldığında oldukça çarpıcı bir durumun olduğu görülmektedir. Zira 2007'de yaklaşık 36 bin olan il-ilçe nüfusunda zaman içinde ciddi bir değişim yaşanmayıp 2019'da 39 binlerde seyretmiştir. Buna karşılık 2007'de yaklaşık 77 bin olan köylerdeki nüfusun 2019'da 58 bine kadar gerilediği görülmektedir. Bu durum Ardahan'da köylerin boşaldığını göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Nüfusun büyük bölümünün köylerde yaşadığı Ardahan'da köy nüfusunun bu kadar azalması kentin temel geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılık açısından da endişe verici bir durumdur.

Tablo 1: Ardahan'ın il/ilçe merkezi, belde/köy nüfusu ve nüfus yoğunluğu, 2007-2019

Yıl	Toplam Nüfus	İl ve ilçe merkezleri	Belde ve köyler	Kentleşme Oranı (%)	Nüfus Yoğunluğu	Erkek		Kadın	
						Köy	Şehir	Köy	Şehir
2007	112.721	35.835	76.886	31,8	23	38.921	19.174	37.965	16.661
2008	112.242	36.502	75.740	32,5	23	38.473	20.200	37.267	16.302
2009	108.169	34.548	73.621	31,9	22	37.209	18.884	36.412	15.664
2010	105.454	33.701	71.753	32,0	22	36.191	17.832	35.562	15.869
2011	107.455	37.424	70.031	34,8	22	35.386	21.081	34.645	16.343
2012	106.643	37.522	69.121	35,2	22	35.071	20.753	34.050	16.769
2013	102.782	36.214	66.568	35,2	21	33.824	19.113	32.744	17.101
2014	100.809	36.601	64.208	36,3	21	32.598	19.341	31.610	17.260
2015	99.265	36.582	62.683	36,9	21	31.949	19.192	30.734	17.390
2016	98.335	38.181	60.154	38,8	20	30.800	20.084	29.354	18.097
2017	97.096	38.162	58.934	39,3	20	30.260	20.057	28.674	18.105
2018	98.907	39.392	59.515	39,8	20	30.918	20.675	28.597	18.717
2019	97.319	39.272	58.047	40,4	20	30.262	20.435	27.785	18.837

Kaynak: (TÜİK, 2020a) Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçları 2007-2019'dan derlenmiştir.

Tablo 1'e göre 2007'de köylerde yaklaşık 40 bin olan erkek nüfusu 2019'da yaklaşık 10 bin kişi gerileyerek 30 binlere düşerken aynı dönemlerde şehirdeki erkek nüfusunda 19.174'ten 20.435'e doğru cüzi bir artış kaydedilmiştir. Bu durum kadın nüfus açısından da söz konusudur. 2007'de köylerde yaklaşık 38 bin olan kadın nüfusu 2019'da 27 binlere kadar gerilemiştir. Kadın nüfusunda bu ciddi azalış (10 bin fazla azalış) "göçün kadınlaşması" bağlamında ele alınıp değerlendirilebilir. Ancak "Günümüzde kadının göç olgusu ile artan bir şekilde anılmaya başlanmasını tek başına niceliksel bir veriyle açıklamak yetersiz kalmaktadır. Denilebilir ki kadının hane ekonomisine katkısının artması ya da bunu bizzat üstlenmesi nedeniyle iş piyasasına katılışındaki artış; Münferit olarak göç etme eğilimi, sosyal yaşamın tüm alanlarında olduğu gibi gündelik hayatta görünürlüğü'nün artması kadın göçünü daha belirgin kılmıştır." (Yılmaz, 2019: 387) diyebiliriz. Kuşkusuz genel olarak Türkiye'deki kadınlar için geçerli olan bu tespitin Ardahan'dan göç eden kadınlar için de büyük ölçüde geçerli olduğu söylenebilir.

Öte yandan Tablo 1'e bakıldığında kısaca kişi/km² olarak ifade edilen nüfus yoğunluğunun da son dönemlere doğru düştüğü görülmektedir. Ayrıca kentleşme oranında 2007'den 2019'a gelindiğinde görece bir artış söz konusu olsa da Türkiye'deki kentleşme oranıyla (%92,8) karşılaştırıldığında Ardahan'ın kentleşme konusunda ne kadar geri kaldığı görülmektedir. Nitekim Türkiye'de il-ilçe merkezlerinde yaşayanların oranı, 2019 yılında %92,8 iken belde ve köylerde yaşayanların oranı %7,2 olarak kaydedilmiştir. Ayrıca 2019'da, Türkiye'de nüfus yoğunluğu 108 kişi iken Ardahan 20 kişi ile nüfus yoğunluğu en az olan il sıralamasında Tunceli'den hemen sonra ikinci sırada yer almıştır (TÜİK, 2020b). Düşük kentleşme oranının Ardahan'ın sosyoekonomik gelişimine negatif etki eden bir faktör olduğu söylenebilir. Çünkü kentleşme oranının düşük olması, nüfusun yüksek katma değerli faaliyetlerin yürütüldüğü sanayi ve hizmetler yerine kırsal kesimde ve görece daha düşük katma değerli tarım sektöründe faaliyette bulunduğunu göstermektedir. Kaldı ki *"il merkezinde yaşayan insanlarımızın önemli bir bölümü hayvancılıkla geçinmekte ve köy koşullarında yaşamaya devam etmektedir. Tabloda görülen şehir nüfusu, kentli nüfus olarak düşünülmemelidir."* (Ardahan İl Millî Eğitim Müdürlüğü, 2015: 45)

Ardahan nüfusunun ilçeler bazındaki değişiminin yer aldığı Tablo 2 hem kentleşme oranı hakkında hem de köy nüfusundaki düşüşün boyutu hakkında önemli ipuçları barındırmaktadır. Tablo 2'ye göre belde ve köylerdeki nüfus 2009-2019 Dönemi'nde yani on yılda 15.574 kişi azalmışken aynı dönemde il-ilçe merkezlerindeki nüfus 4.724 kişi artmıştır. Köy nüfusu tüm ilçeler bazında azalmışken il-ilçe merkezlerinin nüfusu bazı ilçelerde azalırken bazılarında artmıştır. Tabloya göre son on yılda nüfusu en çok artan ilçeler sırasıyla Merkez, Çıldır ve Posof olurken nüfusu en çok azalan ilçeler ise sırasıyla Hanak, Damal ve Göle olmuştur.

Tablo 2: Ardahan'ın il/ilçe merkezi, belde/köy nüfusu, 2009-2019

	Belde ve Köyler											
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2009-2019
Çıldır	9331	9024	8938	9070	7606	7369	7099	6941	6788	6978	6701	-2630
Damal	3173	3065	2943	2829	2687	2605	2460	2376	2362	2635	2386	-787
Göle	24681	23491	22894	22609	21938	21092	20221	19554	19087	19218	18941	-5740
Hanak	6316	6203	5995	5948	6583	6453	6272	6095	6027	6046	5804	-512
Merkez	23284	23425	22989	22695	22017	21303	21645	20352	20062	20057	19667	-3617
Posof	6836	6545	6272	5970	5737	5386	4986	4836	4608	4581	4548	-2288
TOPLAM	73621	71753	70031	69121	66568	64208	62683	60154	58934	59515	58047	-15574
	İl ve ilçe merkezleri											
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2009-2019
Çıldır	1502	1522	1737	1683	2870	2765	2660	2598	2573	2855	2642	1140
Damal	3804	3672	3601	3416	3210	3162	3094	2993	2983	3167	2948	-856
Göle	6231	6406	7833	7359	6094	6050	6033	6125	6091	5969	5922	-309
Hanak	4030	3932	3968	3943	3221	3031	3033	2924	2860	3008	2972	-1058
Merkez	17171	16251	18298	19075	18857	19657	19777	21587	21696	22169	22707	5536
Posof	1810	1918	1987	2046	1962	1936	1985	1954	1959	2224	2081	271
TOPLAM	34548	33701	37424	37522	36214	36601	36582	38181	38162	39392	39272	4724

Kaynak: TÜİK adrese dayalı nüfus kayıt sisteminden (ADNKS) derlenmiştir.

Tablo 2'ye göre son on yılda en çok köy nüfusunun azaldığı ilçe 5.740 kişi ile Göle olurken onu Merkez, Çıldır ve Posof takip etmektedir. Kısacası son on yıllık süre içerisinde Ardahan'da köylerin boşaldığı belirgin bir şekilde görülmektedir. Zira köy nüfusundaki azalış il-ilçe merkezi nüfus artışının yaklaşık dört katı kadardır. Bununla birlikte TÜİK'in nüfus projeksiyonunun yer aldığı Tablo 3, Ardahan'ın nüfusundaki bu düşüş eğiliminin önümüzdeki yıllarda da süreceğini göstermektedir. Sadece bu göstere bile göçün Ardahan özelinde kronik bir soruna dönüştüğünü doğrulamaktadır.

Tablo 3: Ardahan'ın Nüfus Projeksiyonu (2017-2025)

Yıl	Ardahan	Türkiye
2017	97.096	80.810.525
2018	95.726	81.867.223
2019	94.402	82.886.421
2020	93.102	83.900.373
2021	91.800	84.908.658
2022	90.499	85.911.035
2023	89.201	86.907.367
2024	87.894	87.885.571
2025	86.591	88.844.934

Kaynak: (TÜİK,2020c) Nüfus Projeksiyonları, 2018-2080

Tablo 3'e göre 2017'de 97.096 olan Ardahan nüfusu, 2025'te 86.591'e düşecektir. Bu rakam 10 binden fazla bir düşüğe tekabül etmektedir. Aynı dönemlerde Türkiye'nin nüfusunda ise yaklaşık 10 milyonluk bir artış yaşanacağı öngörülmektedir. Öte yandan Ardahan nüfusunun "bağımlılık oranı"¹ açısından ele alındığı Tablo 4 incelendiğinde toplam yaş bağımlılık oranının hayli yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 4: Ardahan Nüfusunun Bağımlılık Oranı ve Ortalama Hane Halkı Büyüklüğü, 2008-2019

Yıl	Toplam nüfus	Toplam yaş bağımlılık oranı (%)	Çocuk bağımlılık oranı (%)	Yaşlı bağımlılık oranı (%)	Ortalama hane halkı büyüklüğü
2008	112.242	56,0	42,0	14,0	4,8
2009	108.169	57,3	42,1	15,2	4,6
2010	105.454	57,9	41,7	16,2	4,5
2011	107.455	54,7	39,0	15,6	4,3
2012	106.643	54,2	38,1	16,1	4,2
2013	102.782	55,3	37,8	17,5	3,9
2014	100.809	55,1	36,6	18,5	3,8
2015	99.265	55,1	35,8	19,3	3,6
2016	98.335	53,3	34,5	18,8	3,5
2017	97.096	53,1	34,0	19,1	3,4
2018	98.907	51,4	32,4	19,0	3,3
2019	97.319	51,7	32,1	19,6	3,3

Kaynak: TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçları, 2008-2019'dan derlenmiştir.

¹ **Bağımlılık oranı**, kısaca çalışmayan kişilerin çalışma çağındaki kişilere (15-64) oranıdır. Çocuk bağımlılık oranı, 15 yaşın altındaki çocuk sayısının 15-64 yaş grubundaki nüfusa oranıdır. **Yaşlılık bağımlılık oranı** ise 65 ve üstü yaş grubunun 15-64 yaş grubuna oranıdır (Gündoğan, 2018: 11).

Tablo 4'e göre 2008'de Ardahan'da toplam yaş bağımlılık oranı %56 iken 2019'da %51,7'ye düşmüştür. Ancak söz konusu dönemde çocuk bağımlılık oranı düşerken yaşlı bağımlılık oranının yükselmesi dikkat çekicidir. Çocuk bağımlılık oranındaki düşüş, ortalama hane halkı büyüklüğünde ve doğurganlık oranında meydana gelen azalışla açıklanabilir. Nitekim 2008'de yaklaşık 5 kişiye tekabül eden hane halkı büyüklüğü 2019'da 3 kişi olarak kaydedilmiştir. Ardahan'daki bağımlılık oranlarının boyutunu daha iyi analiz etmek için Türkiye'deki oranlarla karşılaştırmak anlamlı olacaktır.

Bu bağlamda TÜİK'e göre Türkiye'de toplam yaş bağımlılık oranı 2019 yılında %47,5'e yükselirken çocuk bağımlılık oranı %34,1'e gerilemiş ve yaşlı bağımlılık oranı ise %13,4'e yükselmiştir. Bunun anlamı; 2019'da, Türkiye'de çalışma çağındaki 100 kişi, 34,1 çocuğa ve 13,4 yaşlıya bakmıştır (TÜİK, 2020). Tablo 4'e bakıldığında 2019'da Ardahan'da çalışma çağındaki 100 kişinin 32,1 çocuğa ve 19,6 yaşlıya baktığı görülmektedir. Ayrıca çocuk bağımlılık oranının düşmesine karşın yaşlı bağımlılık oranındaki artıştan dolayı toplam yaş bağımlılık oranı %51,7'ye yükselmiştir. Yani Ardahan'da çalışma çağındaki 100 kişi 2018'de 51,4 kişiye bakarken 2019'da 51,7 kişiye bakmak zorunda kalmıştır. Bu durum Türkiye ile paralellik gösterirken temel fark Ardahan'daki yaşlı bağımlılık oranının (%19,6) Türkiye'den (%13,4) fazla olmasıdır.

Dolayısıyla *"İlde yaşlı bağımlılık oranı bölge ve Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde seyretmektedir. "Oranın bu denli yüksek olması ilde yaşlı nüfusunun diğer bölge illerine ve Türkiye'ye göre fazla olduğunu göstermektedir. Genç nüfus oranlarında hem ülke hem de bölge gerisinde kalan il, 35-39 yaş grubundan itibaren bölgeyi, 60-64 yaş grubundan itibaren de ülkeyi geride bırakmaktadır. Bu durum ilde doğurganlık oranının azlığına, göçün ve yaşlı nüfusun fazla olduğuna işaret etmektedir."* (SERKA, 2013a: 8) diyebiliriz. Yaşlı bağımlılık oranının yıllar itibarıyla yükselmesinin başka bir nedeni de gerek yaşlıların göç konusunda görece isteksiz oluşları yani Ardahan'da kalmayı tercih etmeleri gerekse Ardahan'a geriye göç edenlerin büyük ölçüde yaşlı kesimden oluşmasıdır. Zira Ardahanlıların da katılımcı olduğu ve TRA2 Bölgesi (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars) illerini kapsayan bir alan çalışmasında yaş düzeyi arttıkça geriye göç etmek isteyenlerin oranında da artış görüldüğü tespit edilmiştir. Buna göre 20 ve altı yaş düzeyindekilerin sadece %7,2'si geriye göç etmek isterken 50 ve üstü yaş düzeyindekilerin % 28,2'sinin geriye göç etmek istedikleri görülmüştür (Özyakışır, 2013: 171).

Yaşlı bireylerin yıllar sonra memleketlerine dönmek istemeleri ve yaşamlarının son dönemlerini memleketlerinde geçirmek istemeleri bir çeşit “emekli göçü” hatta ilerleyen yaşa bağlı olarak “ölüm göçü” şeklinde nitelendirilebilir. Zira çalışma çağı dışında kalan bu kesim artık bağımlı nüfusa dönüşmekte ve aktif olarak ekonomiye/ üretime katkısı olmadan sadece tüketici konumunda yaşamlarını sürdürmektedirler.

1.2. Eğitim

Ardahan'ın eğitim göstergeleri TRA2 Bölgesiyle paralellik gösterirken bu göstergelere ilişkin değerler Türkiye ortalamasının altında kalmaktadır (SERKA, 2013a: 15). Nüfusun yaklaşık %60'ının köylerde yaşaması (Tablo 1) ve köylerde de tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden dolayı çocukların yeterince eğitim faaliyetlerine katılamamaları eğitimde ciddi başarısızlıklara yol açmaktadır. Bu durum, ilgili kurum raporun çarpıcı cümlelerle ifade edilmiştir (Ardahan İl Millî Eğitim Müdürlüğü, 2015: 46): “Yöre insanının geçimini sağladıkları işler çocukları için en önemli miraslarıdır ve eğitimle ilişkisizdir. Eğitim, bu işten uzaklaşmayı ve genellikle bu yöreden ayrılmayı gerektirmektedir. İlköğretim düzeyinde eğitimlerine devam eden öğrencilerimizin %76'sının kendine ait bir çalışma odası yoktur. Uzun kış gecelerinde tüm aile fertleri, sobanın ve tek eğlence kaynağı olan televizyonun bulunduğu odada toplanmaktadır. Yediden yetmişe tüm fertlerin bulunduğu bu ortamlarda öğrencilerimizin yapacakları çalışmaların verimi tartışmalıdır. Takdir edilir ki ders konularına ve okudukları metinlere yeterince yoğunlaşamıyor olmaları, çocuklarımızdaki düşük akademik başarının önde gelen nedenlerden biridir. İlimizde özel okul bulunmamaktadır.”

Ardahan'daki eğitim altyapısının zayıflığı geçmişte özellikle üniversite seçme sınavı sonuçları açıklanınca ulusal medyada sıkça gündeme gelmiştir:

“Ardahan'ın 8 yıldır, ÖSS'de hep en sonlarda kaldığını belirterek, bu yıl da aynı tabloyla karşılaşmalarının kendilerini üzdüğünü ifade etti. Yılların birikmiş sorunuyla bu, beklenen bir durumdu. Eğitimdeki başarısızlığın çok sayıda nedeni var. Velinin ilgisizliğinden, öğretmenin Ardahan'da kalmak istemeyişine kadar birçok neden var. Ne yazık ki ilköğretimden mezun olup okuma yazma bilmeyen öğrencilerimiz var. Öğrenciler ve öğretmenlerin fiziki anlamda büyük sorunları olunca bu da eğitime olumsuz etki yapıyor. Sonuç itibarıyla Ardahan'daki temel çok zayıf...” (Hürriyet, 12.07.2009).

“Ardahan'da görev yapan öğretmenler ve müfettişler 'ekonomik kaygılar nedeniyle çocuklarıyla ilgilenmeyen velileri', üniversiteye giremeyen öğrenciler ise göreve gelmez tayin isteyen öğretmenleri' suçluyor. Başarısızlığın nedeni raporlu öğretmenler

ve boş sınıflar olsa da Ardahanlının açıklaması da yabana atılmayacak cinsten: Ekonomik, sosyal ve kültürel hayattaki gerilemeden kim sorumluysa bu çocukların başarısızlığından da o sorumludur." (Milliyet, 21.07.2009). Bu bağlamda Ardahan'ın çeşitli eğitim göstergelerine yakından bakmakta fayda vardır. Bu amaçla hazırlanan Tablo 5'e göre son yıllarda eğitimde niceliksel bir artış olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Ardahan'ın Eğitim Göstergeleri, 2008- 2019 (15 +yaş)

Yıl	Okuma yazma bilmeyen	Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	İlkokul	İlköğretim	Ortaokul ve dengi meslek okulu	Lise ve dengi meslek okulu	Yüksek- okul veya fakülte	Y. lisans	Doktora	Bilinmeyen
2008	10.827	25.184	26.292	12.452	2.911	11.990	2.592	169	21	8.790
2009	10.011	23.247	26.835	13.554	2.883	11.287	3.184	161	22	6.419
2010	8.463	21.585	24.244	16.592	3.479	12.105	3.253	196	52	5.237
2011	7.445	20.988	23.711	19.566	3.471	13.551	4.837	251	57	3.579
2012	7.189	20.428	23.437	20.057	3.452	13.249	5.507	259	53	3.248
2013	6.909	19.242	22.876	18.702	3.346	12.826	6.092	307	78	3.020
2014	6.778	11.277	29.032	14.585	7.527	13.273	6.686	351	93	1.993
2015	6.517	10.648	28.371	12.566	9.274	13.663	7.345	388	118	1.332
2016	6.081	9.423	27.227	11.041	11.735	14.539	7.879	392	124	996
2017	5.677	9.044	26.336	11.198	12.007	14.691	7.722	637	183	905
2018	5.373	8.771	25.059	12.156	12.807	15.977	8.450	705	192	850
2019	4.955	8.720	23.149	7.368	17.872	16.340	8.885	753	195	820

Kaynak: (TÜİK, 2020d) Ulusal Eğitim İstatistikleri Veri Tabanı, 2008-2019

Tablo 5'e göre okuma yazma bilmeyenlerin sayısındaki düşüş kadar okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyenlerin sayısındaki çarpıcı düşüş dikkat çekmektedir. Zira "1998 yılından itibaren ilköğretim 5. sınıftan sonra okula devam etmeyen kimseler okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen sınıfından hesaplama katılmaktadır. Dolayısıyla bu orandaki yıllara göre farklılaşma sadece ilkokul mezunlarının ikamet değişimlerinden kaynaklı olarak açıklanabilir." (SERKA, 2013a: 17) Aynı şekilde "bilinmeyen" kategorisindeki sayılarda da ciddi bir düşüş görünmektedir. Özellikle son dönemlerde eğitimle ilgili göstergelerin daha fazla kayıt altına alınmasının bu düşüşte etkili olduğu söylenebilir. Tabloda dikkat çeken bir başka gösterge de lisanüstü eğitim düzeyidir. Bu konuda son dönemlerde ciddi anlamda bir artışın olması Ardahan'ın beşeri sermaye düzeyi açısından oldukça önemlidir. Bununla birlikte eğitim düzeyi "Bilinmeyen" kategorisi olarak belirtilenlerin sayısında ciddi bir azalış olması da olumlu bir gelişmedir. Ayrıca ortaokul ve lise dengi meslek lisesi mezun sayısındaki artışın Ardahan ekonomisi için önemli bir iş gücü potansiyeli taşıdığı söylenebilir. Kuşkusuz nicelik

artışı beraberinde niteliği getirirse Ardahan'ın daha sağlam bir eğitim altyapısına kavuşacağı söylenebilir. Bu noktada öğretmenlere önemli görevler düştüğü için öğretmen başına düşen öğrenci sayıları önem arz etmektedir.

Tablo 6: Ardahan'da Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı

Yıl	Ortaöğretim		İlkokul	
	Ardahan	Türkiye	Ardahan	Türkiye
2012	16	16	19	20
2013	14	15	18	19
2014	12	14	15	18
2015	12	13	16	18
2016	14	13	13	17
2017	12	12	15	17
2018	11	11	13	18

Kaynak: (TÜİK, 2020d) Ulusal Eğitim İstatistikleri Veri Tabanı, 2008-2019

Tablo 6'ya göre Ardahan'da öğretmen başına düşen öğrenci sayısı orta-öğretimde aslında Türkiye ortalamasıyla büyük ölçüde yakınlaşmakta hatta ilkökul düzeyinde Türkiye ortalamasının altında seyretmektedir. O hâlde Ardahan'daki eğitimde sorunun nicelikten çok nitelikle ilgili olduğu söylenebilir: “*Öğretmenlerimizin büyük oranda aday öğretmen olmaları ve ilimizde görev yapma sürelerinin ortalama olarak çok kısa olması ... olgu ve durumları anlayarak içselleştirmelerinin önündeki engeldir. Öğretmenlerimizin Ardahan'da görev yapma ortalamaları 1-3 yıl arasında değişmektedir. Diğer önemli sorun ise öğretmenlerimizin rapor, izin ve sevk gibi araçlara sıkça başvurmalarıdır. Öğretmenlerimizin 2013 yılında 180 iş günü süresince kullandıkları rapor ve izinlerin toplam miktarı 6928 gündür. Bu rakam fülü olarak derse giren toplam 1314 öğretmen için hesaplandığında %2,9'luk bir iş kaybı söz konusudur.*” (Ardahan İl Milli Eğitim Müdürlüğü, 2015: 31-32).

Dolayısıyla gelen öğretmenleri niteliği ve kentte kalış süreleri eğitim kalitesinde önemli ölçüde belirleyici olmaktadır. Ardahan'a sürekli stajyer öğretmenlerin atanmasının ve gelen öğretmenlerin kentten hızla kaçışlarının ildeki eğitim başarısızlığındaki en büyük etken olduğunu belirtiyor: “*Öğretmenlerin tayini için sürekli politikacılar, bürokratlar devreye giriyor. Basıklardan bunalityoruz. Anlaşmalı evlilik yaparak ya da başka yollarla tayin çıkaran-*

ları engellemek mümkün değil. Tam kadro oluştururken öğretmenler gidiyor. Öğretmen yetersizliği, velilerin ilgisizliği, yoksulluk birleşince ortaya vahim sonuçlar çıkıyor ” (Radikal, 23.08.2004). Tablo 7’de ise derslik başına düşen öğrenci sayılarına yer verilmektedir.

Tablo 7: Ardahan’da Derslik Başına Düşen Öğrenci Sayısı

Yıl	Ortaöğretim		İlköğretim	
	Ardahan	Türkiye	Ardahan	Türkiye
2008	22	31	17	32
2009	24	33	17	32
2010	25	34	17	31
2011	23	31	16	30
2012	22	31	16	30
2013	21	29	17	29
2014	26	28	15	27
2015	16	23	15	25
2016	14	23	15	24
2017	16	21	15	24
2018	13	20	16	24

Kaynak: (TÜİK, 2020d) Ulusal Eğitim İstatistikleri Veri Tabanı, 2008-2019

Tablo 7’ye göre hem ortaöğretimde hem de ilköğretimde derslik başına düşen öğrenci sayısı Türkiye ortalamasının altındadır. Bunda kent nüfusunun sürekli azalmasının payı olduğu söylenebilir. Ayrıca bu göstergedeki niceliksel gelişmenin beraberinde nitelik artışı sağlayamaması da üzerinde durulması gereken bir noktadır. Çünkü derslik başına düşen öğrenci sayısının az olması bu dersliklerin bile tam olarak dolması ve kaliteli eğitim alındığı anlamında gelmemektedir: “LGS’de sonuncu, ÖSS’de sondan ikinci olan Ardahan’da, il sınırından itibaren sonucu açıklayan çocuk manzaraları başlıyor: Kimi boyundan büyük orakla ekin biçiyor, kimi bir sürüyü dağlara götürüyor. İlde çocukların çalışmaya başlama yaşı yedi. Ardahan’da okul sayısı yeterli, bir sınıfa ortalama 24 öğrenci düşüyor. Başarısızlık öğretmen eksikliğinden. Yılda 900 öğretmen atanıyor, gelenler torpil ve ‘hileli evlilik’ yoluyla kaçıyor. İlde 232 branş öğretmeni eksiği var.” (Radikal, 23.08.2004)

Öte yandan 2008'de Ardahan'ın eğitim altyapısına yükseköğrenim düzeyinde katkı sağlayacak olan Ardahan Üniversitesi (ARÜ) kurulmuştur. Tablo 8'e göre ARÜ'nün 2008-2009 eğitim öğretim döneminde sadece ön lisans programında öğrenci sayısı 807 iken 2010'dan itibaren lisans, 2012'den itibaren de giderek artan sayıda lisansüstü öğrenci aldığı görülmektedir.

Tablo 8: Ardahan Üniversitesi Öğrenci Dağılımı, 2009-2019

Yıl	Ön Lisans	Lisans	Yüksek Lisans	Doktora	Genel Toplam
2009	807	-	-	-	807
2010	969	394	-	-	1363
2011	934	987	-	-	1921
2012	917	1588	14	6	2525
2013	1487	2253	42	22	3804
2014	973	2284	141	33	3434
2015	1144	2570	141	34	3889
2016	1183	3119	204	31	4547
2017	1204	3606	189	30	5029
2018	1252	3705	218	38	5213
2019	1163	3621	191	42	5017

Kaynak: YÖK, Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi, <https://istatistik.yok.gov.tr/>

Tablo 8'e göre üniversitenin kuruluşundan bu güne geçen on yıllık süre içinde öğrenci sayısının 807'den 5017'ye yükselmesi Ardahan ekonomisi açısından son derece önem arz etmektedir. Zira yapılan çok sayıda çalışmada üniversite öğrencilerinin yaptığı barınma, ulaşım, giyim, gıda, eğitim ve sosyokültürel aktivitelere dayalı harcamaların kent ekonomilerine önemli etkileri olduğu tespit edilmiştir. Öğrenci harcamalarının yanı sıra üniversitelerin kent içinde yaptıkları mal ve hizmet alımları ile personel harcamaları da düşünüldüğünde söz konusu etkinin boyutları daha net ortaya çıkmaktadır (Özyakışır ve Şayan, 2016: 198). Dolayısıyla ARÜ'nün personel sayısındaki değişim de bu anlamda önemli bir gösterge niteliğindedir.

Tablo 9: Ardahan Üniversitesi Akademik Personel Dağılımı, 2009-2020

Yıl	Profesör	Doçent	Dr. Öğr. Üyesi	Öğr. Gör.	Araş. Gör.	Toplam
2009	1	0	0	11	2	14
2020	19	21	100	119	97	356

Kaynak: YÖK, Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi, <https://istatistik.yok.gov.tr/>

Tablo 9'a göre 2009'da sadece 14 akademik personele sahip olan ARÜ'nün 2020 itibarıyla 356 akademik personeli bulunmaktadır. Dolayısıyla kurulduğu ilk yıla göre hem sayı hem de unvan bazında önemli bir değişim yaşandığı görülmektedir. Unvan bakımından çeşitlilik artışının ARÜ için, sayı bakımından artışın ise (personeli aileleriyle birlikte hesaba kattığımızda) kent ekonomisi için oldukça önem arz ettiği söylenebilir. Sonuç olarak öğrencisiyle, akademik ve idari personeliyle, mal ve hizmet alımlarıyla ARÜ, konuttan gıdaya pek çok sektörü harekete geçirerek Ardahan'ın ekonomik kalkınması için önemli bir potansiyel taşımaktadır. Bu potansiyelin kent ekonomisine daha fazla katkı sağlaması için ARÜ'de yeni birim ve bölümlerin açılarak öğrenci ve personel sayısının artırılması gerekmektedir. Tarım ve hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu kentte ziraat fakültesinin kurulması bu anlamda önemli olacaktır. Bununla birlikte gelen öğrenci ve personelin şehirdeki kalıcılığı ve tüketim potansiyeli onlara sunulacak nitelikli sosyokültürel yaşam alanlarının varlığına ve yaşanabilir bir kent ekosistemine bağlı olduğu da unutulmamalıdır.

1.3. Sağlık

Ardahan, sağlık alt yapısı bakımından TRA2 Bölgesi içinde en zayıf il konumundadır. İl merkezinde Milli Savunma Bakanlığına (MSB) bağlı bir askerî hastane ile Sağlık Bakanlığına bağlı bir devlet hastanesi mevcutken beş ilçesinden sadece ikisinde hastane bulunmaktadır. Göle Devlet Hastanesi 1956, Posof Devlet Hastanesi 1981 ve Ardahan Devlet Hastanesi 1995'te faaliyete geçmiştir. Ardahan Devlet Hastanesi mevcut yatak kapasitesine rağmen bina ve yatak kapasitesi bakımından hizmet basamağının gerektirdiği hizmetleri bile yerine getirememektedir (SERKA,2011:27-29). Sağlık hizmetlerinin 3 hastane, 1 ağız ve diş sağlığı merkezi, 5 toplum sağlığı merkezi, 13 aile sağlığı merkezi, 64 sağlık evi, 1 verem savaş dispenseri ve 6 adet 112 istasyonu tarafından yürütüldüğü Ardahan'da 150 yatak kapasiteli kent merkezindeki devlet hastanesi B Grubu, geriye kalan ilçe hastaneleri ise D grubu hastaneler olarak hizmet vermektedirler (SERKA, 2013a: 12-13). Tablo 10'da yer alan veriler bu açıdan dikkat çekicidir.

Tablo 10: Ardahan'ın Sağlık Göstergeleri 2008-2018

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Hastane Sayısı	4	4	4	4	4	4	4	3	3	3	3
Hastane Yatak Sayısı	266	266	256	200	250	250	241	183	175	175	200
Uzman hekim	39	56	52	74	66	72	63	46	56	63	59
Pratisyen hekim	54	56	68	71	73	72	59	76	83	84	75
Toplam hekim	93	112	120	145	139	144	122	122	139	147	134
Diş Hekimi	7	11	17	12	12	23	21	19	19	26	25
Hemşire	140	138	114	186	185	193	194	174	172	206	223
Diğer sağlık personeli	151	168	180	152	130	236	240	228	199	280	304
Ebe	64	79	82	79	110	87	84	77	54	92	110
Eczacı	17	18	20	17	19	20	21	19	19	21	24

Kaynak: Sağlık Bakanlığı, *2016 yılında MSB'ye bağlı hastaneler Sağlık Bakanlığına devredilmiş olup 2016-2018 yılları arasında Sağlık Bakanlığı rakamlarına dâhil edilmiştir.

Tablo 10'a göre yıllar itibarıyla hastane sayısı ve yatak sayısında düşüş görülürken personel sayısında artış kaydedilmesi olumludur. Ancak Ardahan'ın sağlık altyapısını daha net yorumlayabilmek için kendisiyle aynı dönemde il olan Iğdır'ın göstergeleriyle karşılaştırmak yararlı olacaktır (Tablo 11).

Tablo 11: İllere Göre Bazı Sağlık Göstergeleri, 2018

Gösterge	Ardahan	Iğdır	Türkiye
Uzman Hekim	59	90	82.894
Pratisyen Hekim	75	112	44.053
Asistan Hekim	0	3	26.181
Toplam Hekim	134	205	153.128
Diş Hekimi	25	35	30.615
Eczacı	24	57	32.032
Hemşire	223	368	190.499
Ebe	110	140	56.351
Diğer sağlık personeli	304	332	177.409
Hastane Sayısı	3	4	1.534
Hastane Yatak Sayısı	200	313	231.913
10.000 Kişiye Düşen Yatak Sayısı	20,2	15,9	28,3
Nitelikli Yatak Sayısı	181	249	139.403
Yoğun Bakım Yatak Sayısı	19	36	38.098
10.000 Kişiye Düşen Yoğun Bakım Yatak Sayısı	1,9	1,8	4,6
Aile Hekimliği Birimi Sayısı	36	64	26.252
112 Ambulans Sayısı	35	31	4.910

Kaynak: Sağlık Bakanlığı, Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2018'den derlenmiştir.

Tablo 11'e bakıldığında aynı dönemde il olmalarına rağmen Iğdır'ın sağlık göstergelerinin Ardahan'ın oldukça ilerisinde olduğu görülmektedir. Ardahan göç verirken Iğdır'ın sürekli göç almasının sebeplerden biri de bu olsa gerektir. Ayrıca sadece merkezde ve iki ilçesinde hastanesi olan Ardahan'da mevcut hastanelerin altyapı ve personel eksikliğinden dolayı insanlar birçok hastalığın teşhis ve tedavisi için Erzurum'a gitmek zorunda kalmaktadırlar. Erzurum'a sevklerin rutin bir uygulamaya dönüştüğü Ardahan'da özellikle ulaşım açısından kış mevsiminde gerek yöre halkı gerekse kamu çalışanları ciddi ekonomik maliyetlerle karşı karşıya kalmaktadır (SERKA, 2013b: 34).

1.4. GSYİH ve Kişi Başı GSYH

Ardahan'ın 2010-2018 dönemi cari fiyatlarla GSYH verileri Tablo 12'de yer almaktadır.

Tablo 12: Ardahan'ın GSYH ve Kişi Başı GSYH'sinin Gelişimi, 2010-2018

Yıl	GSYH (Bin TL)		Kişi Başı GSYH (Dolar)		
	Ardahan	Türkiye	Ardahan	Türkiye	Kişi Başı GSYH Ardahan/Türkiye (%)
2010	1.006.271	1.160.013.978	6.273	10.560	59,4
2011	1.110.322	1.394.477.166	6.221	11.205	55,5
2012	1.305.831	1.569.672.115	6.770	11.588	58,4
2013	1.337.926	1.809.713.087	6.710	12.480	53,8
2014	1.415.843	2.044.465.876	6.360	12.112	52,5
2015	1.771.003	2.338.647.494	6 524	11 019	59,2
2016	1.952.775	2.608.525.749	6 537	10 883	60,1
2017	2.260.154	3.110.650.155	6 340	10 616	59,7
2018	2.612.595	3.724.387. 936	5 648	9 693	58,3

Kaynak: (TÜİK, 2020e) Bölgesel Gayri Safi Yurt İç Hâsıla Hesapları Dinamik Sorgulama Sonuçları.

Tablo 12'ye göre Ardahan ili GSYH miktarı 2010'da 1 milyar TL iken 2018 yılı itibarıyla iki katına çıkarak 2,6 milyar TL civarına ulaşmıştır. Ancak aynı dönemlerde dolar cinsinden kişi başı gelir Türkiye ile paralellik göstermiş ve 6.273'den 5.648'e gerilemiştir. Ekonomik olarak geri kalmış ve nüfusu giderek azalan Ardahan'ın kişi başı gelirinin 5-6 bin dolarla Türkiye ortalamasının yaklaşık %60'ına tekabül ettiği görülmektedir. Yaratılan gelirin sektörel dağılımı ise Tablo 13'te sunulmuştur.

Tablo 13: Ardahan'da GSYH'nin Sektörel Dağılımı, 2010-2018 (%)

Yıl	Ardahan			Türkiye		
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
2010	41,3	5,4	41,3	9,0	24,6	54,3
2011	39,2	6,2	42,5	8,2	26,9	52,8
2012	39,7	6,7	41,8	7,8	26,8	53,7
2013	30,7	10,5	46,4	6,7	27,7	53,2
2014	27,6	10,0	50,9	6,6	28,2	53,7
2015	34,5	8,2	45,5	6,9	27,9	53,3
2016	32,9	8,2	47,0	6,2	28,2	53,8
2017	33,5	9,1	46,1	6,1	29,2	53,3
2018	30,6	11,0	48,0	5,8	29,5	54,3

Kaynak: (TÜİK, 2020e) *Bölgesel Gayrisafi Yurt İçi Hasıla Hesapları Dinamik Sorgulama Sonuçları*.

Tablo 13'e göre Ardahan'da tarımın payının son on yılda genel olarak düşüş eğilimi göstermesine rağmen 2014'te %27'lere kadar gerilediği son beş yılda ise tekrar %30'lar seviyesine yükseldiği görülmektedir. Bununla birlikte sanayinin sektörel payında kısmi de olsa bir artış olması olumlu bir göstergedir. Hizmetlerin payı açısından ise son dönemlerde Türkiye ortalamasına yaklaşıldığı görülmektedir. Bu sektörlerde genel olarak yaratılan istihdam Tablo 14'te gösterilmiştir.

Tablo 14: Ardahan'ın İstihdam Göstergeleri (%)

Yıl	İş Gücüne Katılma Oranı	İşsizlik Oranı	İstihdam Oranı
2008	58,2	3,7	56,0
2009	60,6	4,2	58,0
2010	55,3	7,5	51,2
2011	59,1	7,4	54,7
2012	60,0	4,4	57,3
2013	62,8	5,8	59,1

Kaynak: (TÜİK, 2020f) İl bazında temel iş gücü göstergeleri, 2008-2013

Tabloya göre Ardahan'da iş gücüne katılma oranı ve istihdam oranı oldukça yüksektir. Ayrıca bu bölgede ücretsiz aile işçisi olarak hane halkı içindeki erkek ve kadınların yoğun bir şekilde tarımda istihdam edilmeleri işsizlik oranının oldukça düşük çıkmasına yol açmaktadır. Yani Ardahan'daki işsizlik oranının

TRA2 Bölgesi ve Türkiye oranının altında olmasının sebebi, işsizlik oranı hesaplamalarında ücretsiz aile işçilerinin hesaba katılmamasıdır (SERKA, 2013a: 22).

1.5. Tarım ve Hayvancılık

Tarım ve hayvancılık temel geçim kaynağı olmasına rağmen gerek tarımın genç nüfus gerektirmesi gerekse büyük ölçüde iklim şartlarına bağlı olması tarımsal üretimi ve verimliliği olumsuz etkilemektedir. Ayrıca girdi maliyetleri tarımsal üretimden yüksek olunca yeterli verimi alamayan insanlar sektöre karşı ilgisiz davranabilmektedir (SERKA, 2013a: 26). Ardahan'da tarımın sektörel payındaki azalış bu faaliyeti yürütebilecek genç nüfusun göç etmesiyle açıklanabilirken aynı zamanda tarım alanlarının zaman içindeki değişimi de bu konuda önemli ipuçları barındırmaktadır (Tablo 15).

Tablo 15: Ardahan'daki Tarım Alanları Varlığı*, 1995-2018 (dekar)

Yıl	Toplam Alan	Ekilen Tarla Alanı	Nadas Alanı	Sebze Bahçeleri Alanı	Meyve Alanı
1995	861.520	744.530	111.380	460	5.150
2000	870.050	776.820	87.000	700	5.530
2005	422.280	406.970	12.50	1.240	1.570
2006	417.206	401.286	12.500	1.770	1.650
2007	711.511	610.534	99.046	281	1.650
2008	697.425	591.874	103.679	280	1.592
2009	712.615	609.231	102.412	250	722
2010	398.893	383.675	14.427	99	692
2011	573.165	569.081	3.385	27	672
2012	723.061	665.103	57.179	140	639
2013	588.632	542.204	45.631	110	687
2014	329.525	237.154	91.481	120	770
2015	315.675	225.414	89.631	92	538
2016	281.824	240.991	40.224	81	528
2017	360.805	270.929	89.124	160	592
2018	389.493	338.456	50.333	111	593

Kaynak: (TÜİK, 2020g) Bitkisel Üretim İstatistikleri (*Çayır ve mera alanları hariç)

Tablo 15'e göre 1995'ten günümüze toplam tarım alanındaki çarpıcı düşüş dikkat çekmektedir. Ayrıca 1995'te 744.530 dekar olan ekilen tarla alanı 2018 yılı itibarıyla 338.456 dekara düşmüştür. Aynı şekilde sebze ve meyve alanlarında da ciddi bir düşüş görülmektedir. Kentin temel geçim kaynağı olan tarımın geleceği açısından son derece tehlikeli olan bu düşüş, hayvancılıkta da kendini göstermektedir.

Tablo 16: Ardahan'da Hayvancılık Göstergeleri 1995-2015

Yıl	Büyükbaş (Bin adet)	Küçükbaş (Bin adet)	Kaz Sayısı (Bin adet)	Sığır Sütü (bin ton)	Bal üretimi (bin ton)
1995	258	140	276.390	110	391
2000	257	73	97.680	115	235
2005	256	45	142.000	131	400
2010	261	29	126.133	225	1.022
2011	258	24	75.222	225	504
2012	315	40	74.004	334	147
2013	331	42	125.141	339	173
2014	288	46	122.784	318	203
2015	297	50	66.640	355	192

Kaynak: (SERKA, 2016) Rakamlarla Serhat İlleri 2015

Tablo 16'ya göre büyükbaş hayvan sayısında geçmiş yıllardan günümüze önemli bir değişiklik olmamasına rağmen küçükbaş hayvan sayısında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Bunu tetikleyen faktörler; kırsal alanda göç hızındaki artış, tüketici tercihinin büyükbaş hayvan ürünlerine yönelmesi, küçükbaş hayvancılığın emek yoğun oluşu ve desteklemelerin büyükbaş hayvanlara yoğunlaşmasıdır (SERKA, 2013a: 30). Öte yandan arıcılık, bölgede önemli bir faaliyet alanı olarak görülmektedir. Ardahan dünyadaki 4 önemli arı ırkından biri olan ve önemli bir ekonomik değere sahip Kafkas arı ırkının gen merkezi konumdadır (SERKA, 2010: 82). Kaz yetiştiriciliğinin de yaygın bir faaliyet olarak yürütüldüğü Ardahan, organik hayvancılık açısından oldukça güçlü yönleri sahiptir (Aygün ve Akbulak, 2017: 151). Fakat geniş ve verimli otlak alanlara sahip olan Ardahan'da, sanayinin yetersizliğinden dolayı çevre kirliliği yaşanmadığı için organik hayvancılık açısından oldukça uygun koşullar mevcut olsa da devlet ve özel sektörün bu alanda yatırım yapmaması ve yöre halkının yeterli bilgiye sahip olmamasından dolayı bu potansiyel kullanılamamaktadır (Aygün ve Akbulak, 2017: 144).

Bununla birlikte Ardahan'daki genç nüfusun göç etmesi ve yaşlı bağımlılık oranındaki artış, temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan il için dezavantajlı bir durum teşkil etmektedir. Tarım ve hayvancılık faaliyetlerini yürütecek genç nüfusunu göçle birlikte kaybeden Ardahan, son yıllarda bu açığını başka göç hareketleriyle kapatmaya çalışmaktadır. Halk arasında kısaca "Afganlar" ve "İğdırlılar" olarak bilinen çok sayıda kişinin başta çobanlık olmak üzere pek çok işte çalıştırıldığı görülmektedir. Afganlar "kaçak göçle" gelirken İğdırlılar "mevsimlik göç" kapsamında sadece yaz mevsiminde çobanlık yapmaya gelmektedirler. Ayrıca köylerde tarım ve hayvancılığın artık gençler tarafından cazip görülmemesi ve kızlarla evlilik şartının kente göç etmeye bağlanması bu faaliyet alanında ciddi bir iş gücü açığı yaratmaktadır. Ortaya çıkan bu tablonun tarım ve hayvancılığın geleceği açısından ciddi bir tehdit oluşturduğu söylenebilir.

1.6. Dış Ticaret

Ardahan bulunduğu coğrafi konum itibariyle sınır ticaretine oldukça elverişli bir ildir. Ayrıca buradan geçecek olan Kars-Tiflis Bakü demir yolunun ileri-geri bağlantıları hesaba katıldığında hattın Azerbaycan'dan sonra Türkmenistan'a, devamında Çine kadar ulaşabileceği görülmektedir. Ardahan'ın gerisinde kalan hat ise İstanbul üzerinden İngiltere'ye kadar uzanabilmektedir. Böylece Londra-Pekin demir yolu hattı ortaya çıkmış olmaktadır (SERKA, 2013a: 50-51). Ancak böyle stratejik bir konumda olan ve coğrafi konumu itibariyle sınır ticaretine oldukça elverişli olan Ardahan, dış ticaret açısından oldukça zayıf durumdadır. Bunun sebebi olarak Ardahan'daki işletmelerin gerek ham madde temininde yaşadıkları sorunlar gerekse finansal kaynaklara erişimdeki sorunlar gösterilebilir. Söz konusu sorunların dış ticaret rakamlarına yansımaları elbette ki olumsuz olmaktadır.

Tablo 17: Ardahan'ın Dış Ticareti, 2010-2019 (Milyon \$)

Yıl	İhracat Miktarı	İthalat Miktarı
2010	3,3	0,4
2011	1,6	0,2
2012	1,9	0,0
2013	0,5	0,2
2014	1,2	0,0
2015	1,0	0,2
2016	1,8	0,3
2017	2,1	0,1
2018	1,3	0,0
2019	1,9	0,0

Kaynak: (TÜİK, 2020h) Dış Ticaret İstatistikleri, 2010-2019

Tablo 17'ye göre 2010'da 3,3 milyon dolarlık ihracatın gerçekleştirildiği Ardahan'da 2013'te son on yıldaki en düşük seviyeye (yarım milyon dolara) gerilemiş olan ihracat 2019'da 1,9 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. İthalat miktarına bakıldığında ise 2010 yılında gerçekleştirilen 400 bin dolarlık ithalatın son on yıldaki en yüksek miktar olduğu görülmektedir. Bazı yıllarda ise (2012, 2014, 2018 ve 2019) hiç ithalat yapılmadığı görülmektedir. Öte yandan Ardahan'da bulunan Türkgözü ve Aktaş sınır kapıları Gürcistan'a açıldığı için ilin en önemli ihracat ülkesi Gürcistan'dır.

2. ARDAHAN'IN SOSYOEKONOMİK (AZ) GELİŞİMİŞLİĞİ VE GÖÇ SORUNU

Bu bölümde bir önceki ana başlıkta detaylı olarak ele alınan sosyoekonomik göstergelerin etki ettiği ve göçle büyük ölçüde bağlantılı olan Ardahan'ın sosyoekonomik gelişmişlik sıralamalarına yer verilmektedir.

2.1. Ardahan'ın Sosyoekonomik (Az) Gelişmişliği

Ardahan'ın sahip olduğu dezavantajlı sosyoekonomik profil, kentin göç sorunuyla karşı karşıya kalmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu yüzden kentin kronikleşen göç sorununun gerisindeki faktörleri daha iyi anlayabilmek için önce kentin sosyoekonomik gelişmişlik sıralamalarına bakılmasında fayda vardır. Böylece şimdiye kadar detaylı tablolarla ortaya konulan ve kentin sosyoekonomik gelişmişlik sırasına doğrudan etki eden tüm göstergelerin genel özeti de ortaya konulmuş olacaktır.

Tablo 18: Ardahan'ın Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması

Yıl	Toplam İl Sayısı	Sıra	Endeks	Gelişmişlik Kademesi*
1996	76	72	-0,980	5
2003	81	74	-1,073	5
2011	81	71	-1,138	6
2017	81	67	-0,983	6

Kaynak: Araştırmacı tarafından ilgili yıllara ait bakanlık raporları derlenerek oluşturulmuştur.*2003 ve öncesinde iller 5 kademelik gruplara ayrılırken sonraki dönemlerde 6 kademelik gruplara ayrılmıştır.

Tablo 18'e göre 1996'da 76 il içinde 72. sırada yer alan Ardahan, 2003'ten itibaren 81 içerisinde sıralanmış ve 2003'te 74. sıradayken 2011'de 71.sıraya 2017'de ise 67. sıraya yükselmiştir. Ancak burada sıralamaların her dönem

farklı değişkenlerle yapıldığının altını çizmekte fayda vardır. Bununla birlikte kentin 2011'deki sırasından 4 sıra üste çıkmasına rağmen en düşük gelişmişlik kademesinden çıkamadığı görülmektedir. Zira 2017'deki sıralamaya alt boyutlar açısından bakıldığında 67 olan SEGE sırasından hayli geride kalan sıraların olduğu görülmektedir (Tablo 19).

Tablo 19: İllerin Alt Boyutlar İtibarıyla Gelişmişlik Sıralamaları

İL	SEGE	DEM	İST	EĞT	SAĞ	RYK	MAL	ERİ	YKL
Ardahan	67	78	50	67	66	78	65	70	64

Kaynak: İllerin ve Bölgelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması SEGE-2017, 2019, s. 67.

Tablo 19'daki değişkenler sırasıyla demografi (DEM), istihdam (İST), eğitim (EĞT), sağlık (SAĞ), rekabetçi ve yenilikçi kapasite (RYK), mali (MAL), erişilebilirlik (ERİ) ve yaşam kalitesidir (YKL). Buna göre Ardahan'ın SEGE sırası 67 olmasına rağmen alt boyutlarda bu sıranın bazen daha yukarı çıktığı bazen de daha aşağı düştüğü görülmektedir. Örneğin İST boyutunda 81 il içerisinde 50. sırada yer alırken DEM ve RYK boyutunda 78. sırada yer almıştır. Bu boyutlardan özellikle DEM boyutu doğrudan göç olgusuyla bağlantılıdır. Tam da bu nedenle Ardahan'ın kronikleşen göç sorununa yakından bakılması son derece önem arz etmektedir.

2.2. Ardahan'ın Kronik Göç Sorunu

Göç meselesi insanlık tarihinden bu yana süregelen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısaca insanların daha iyi yaşam koşullarına kavuşmak için bir yerden başka bir yere doğru yer değiştirmesi eylemi olarak ifade edilen göç, büyük oranda itici sosyoekonomik koşullardan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda ortaya çıkan bölgesel gelişmişlik farklılıkları insanların buldukları bölgeleri terk ederek çekici sosyoekonomik koşullara sahip bölgelere göç etmelerine yol açmaktadır. Bu çerçevede Ardahan'ın mevcut sosyoekonomik durumunun pek çok itici faktörü barındırdığı için göç hareketlerine uygun bir zemin oluşturduğu görülmektedir.

Zira sınır bölgesinde yer alan Ardahan'ın coğrafik konumu, iklim ve yeryüzü şekillerinin tarım ve hayvancılık dışındaki diğer sektörler için elverişli olmaması beraberinde pek çok sosyoekonomik sorunu getirmektedir. Bu da insanların başta kendileri ve çocuklarının geleceği olmak üzere işsizlik, eğitim ve sağlık gibi temel gereksinimlerle kentten göç etmelerine yol açmaktadır (Birinci, 2018: 470). Ayrıca geniş meralarıyla tarım ve hayvancılığa elverişli olan Ardahan'ın tarımsal katma de-

geri Türkiye tarımsal katma değer ile kıyaslandığında toplam tarımsal değer içindeki payı nispeten düşüktür. Bu durum mevcut bölgesel dengesizliğin sürmesine yol açtığı gibi fiziki ve beşeri sermayenin de zamanla bölgeden göç etmesine yol açmaktadır (Üzümcü, 2018: 39-40). Öte yandan tarımsal faaliyetlerdeki verimlilik düzeyinin Türkiye'nin gerisinde kalması ve çiftçinin görece yoksulluğu, kentteki göçün nedenini oluşturmakta ve kentin sosyoekonomik geri kalmışlığını doğrulamaktadır (Üzümcü ve Özyakışır, 2013: 168-169). Yapılan bu değerlendirmelerden sonra Ardahan'daki göç hareketlerinin son on yıllık dönemdeki değişimine bakarak göçün Ardahan özelinde neden "kronik soruna" dönüştüğünü daha net görebiliriz (Tablo 20).

Tablo 20: Ardahan'ın aldığı göç, verdiği göç, net göç ve net göç hızı, 2008-2019

Yıl	Toplam nüfus	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı(‰)
1995-2000*	119 982	8 791	22 317	- 13 526	-106,7
2008	112 242	4 640	7 447	- 2 807	-24,7
2009	108 169	3 775	7 033	- 3 258	-29,7
2010	105 454	4 586	6 857	- 2 271	-21,3
2011	107 455	4 908	6 673	- 1 765	-16,3
2012	106 643	4 923	5 986	- 1 063	-9,9
2013	102 782	5 254	7 633	- 2 379	-22,9
2014	100 809	5 323	8 033	- 2 710	-26,5
2015	99 265	5 630	7 802	- 2 172	-21,6
2016	98 335	5 164	6 880	- 1 716	-17,3
2017	97 096	5 284	7 154	- 1 870	-19,1
2018	98 907	7 342	6 376	966	9,8
2019	97 319	5 164	7 028	- 1 864	-19,0

Kaynak: (TÜİK, 2020a) ADNKS sonuçları, 2008-2019, * Genel Nüfus Sayımı sonuçları, 1980-2000

1992'de Kars'tan ayrılarak il olan Ardahan'ın genel nüfus sayım sonuçlarına göre 1995-2000 Dönemi'ndeki toplam nüfusu 119.982 olarak kaydedilmiştir. Bu dönemdeki 106,7'lik net göç hızı her 1000 kişiden 106'sının göç ettiğini göstermesi açısından oldukça çarpıcıdır. Öte yandan 2000 sonrası göç hareketleri dönemlik yerine yıllık olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla TÜİK'te iller arası iç göç verileri 2008'den itibaren her yıl düzenli olarak verilmeye başlandığı için Tablo 20'deki veriler 2008'den itibaren başlatılmıştır.

Tablo 20'ye göre 2008'de Ardahan'ın toplam nüfusu 112.242 kişiyken bu tarihten itibaren sürekli bir düşüş eğilimine girmiş ve 2019'da 97.319 kişi olmuştur.

Bu düşüşte özellikle kentin verdiği göçün aldığı göçten fazla olması ve buna bağlı olarak net göç hızının yüksek olması önemli rol oynamıştır. Ancak verilen göçe rağmen alınan göç miktarının da 5 bin civarında seyretmesi dikkat çekicidir. Zira 2008’de, Ardahan’da kurulan ve öğrenci sayısı bugün 5 binin üzerinde olan Ardahan Üniversitenin hem kentin aldığı göçte hem de nüfusunda pay sahibi olduğu² söylenebilir. Nitekim 2009’da sadece 807 öğrencisi ve 14 akademik personeli olan ARÜ, 2019 itibarıyla 5.017 öğrenci ve 356 akademik personele ulaşmıştır. Kısacası gerek akademik personelin aileleri gerekse üniversitenin idari personeli hesaba katıldığında Ardahan’ın aldığı göçte ARÜ’nün payı daha net görülmektedir.

Tablo 20’den tekrar devam edecek olursak net göç hızının yaklaşık binde 30 (1000 Ardahanlıdan 30’unun göç etmesi) olarak kaydedildiği ve 2009’da yıllık bazda ilin en yüksek net göç hızına ulaştığı söylenebilir. Ayrıca her yıl negatif olan net göç hızının sadece 2018’de pozitif olması o yılda alınan göçün verilen göçten fazla olmasından kaynaklandığı görülmektedir. Tablo 20’de dikkat çeken bu önemli ayrıntıya bakıldığında 2013’ten 2018’e gelene kadar her yıl alınan göç miktarının ortalama 5 bin kişiye 2018’de 7.342’ye yükseldiği ve 2019’da ise eski seviyesine yani 5 binlere indiği görülmektedir. Bu durumun özellikle son dönemlerde Türkiye’de sıkça gündeme gelen *seçmen taşınması*³ veya *seçmen göçünden*⁴ kaynaklandığı söylenebilir. Her ne kadar tepkilere⁵ neden olsa da son yıllarda özellikle kırsal bölgelerdeki muhtarlık seçimleri için batıdaki şehirlerden buralara geçici göç hareketleri gerçekleşmektedir. Ardahan da seçim öncesi yaşanan bu göç hareketlerinden payını alan bir ildir. Dolayısıyla genel eğilime ters olarak sadece 2018’de net göç hızının pozitif olması 31 Mart 2019’da yapılan yerel seçimler öncesinde seçmen taşınmasının bir yansıması olarak yorumlanabilir. Öte yandan Ardahan’ın göç rotasına bakıldığında ilk beş sırada ekonomisi ve özellikle sanayisi gelişmiş iller göze çarpmaktadır (Tablo 21).

² Yerleşim yeri nüfusları kurumsal yerlerde kalan nüfus dikkate alınarak hesaplandığı için üniversite öğrenci yurtları vb. kurumsal yerlerde kalanlar, uluslararası tanım gereği ikamet adreslerinin bulunduğu yerleşim yeri nüfusuna değil, kurumsal yerlerin bulunduğu yerleşim yeri nüfusuna dâhil edilmektedirler (TÜİK, 2020b).

³ Turan Yılmaz ve Gizem Karakış, “Seçmen Taşımaya Önlem: ‘Muhtar Seçimi Ayır Yapılsın’ Önerisi”, 14.04.2019 <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/secmen-tasimaya-onlem-muhtar-secimi-ayri-yapilsin-onerisi-41182001> (Erişim: 20.10.2020).

⁴ Zübeyde Yalçın, “Seçmen Göçünün Nedeni Hemşeri Kıyağı”, 14.1.2019 <https://www.sabah.com.tr/gundem/2019/01/14/secmen-gocunun-nedeni-hemseri-kiyagi> (Erişim:20.10.2020).

⁵ “Oy İçin Göç Etmek İşgal Demek!”, 10.01.2019, <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/597494.aspx> (Erişim: 20.10.2020).

Tablo 21: Ardahan'ın Göç Verdiği İlk Beş İl, 2008-2018

Yıl	İstanbul	Ankara	Kocaeli	Bursa	İzmir
2008	3074	541	420	435	297
2009	2927	571	440	440	273
2010	2773	509	384	371	267
2011	2347	440	365	324	235
2012	2929	519	454	524	268
2013	3008	612	561	561	322
2014	2612	600	507	497	303
2015	2052	575	447	354	263
2016	1981	610	453	414	282
2017	1702	427	352	319	262
2018	2262	508	456	338	248
Toplam	27667	5912	4839	4577	3020

Kaynak: Araştırmacı tarafından TÜİK, ADNKS verileri derlenerek oluşturulmuştur.

Tablo 21'e göre Ardahan'dan en fazla göçün gerçekleştiği il İstanbul olurken onu sırasıyla Ankara, Kocaeli, Bursa ve İzmir takip etmektedir. Bu illerin ortak özelliği SEGE'de birinci kademe gelişmiş iller grubunda olmalarının yanı sıra göç için çok sayıda çekici imkan barındırmasıdır. Nitekim Ardahan'ı da kapsayan saha çalışmalarında (Polat, 2007; SERKA, 2012; Özyakışır, 2013; Kızılkaya, 2014) söz konusu illerin çekici faktörleri ile Ardahan'ın itici faktörlerinin göçe nasıl etki ettiği açıkça ortaya konulmuştur. Bu çerçevede insanların Ardahan'daki eğitim ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği, iklim koşullarının zorluğu gibi itici faktörlerden dolayı (Polat, 2007: 168-169) nitelikli eğitim ve sağlık hizmetlerinin yanı sıra istihdam ve sosyal imkanlara (çekici faktörler) sahip büyük şehirlere göç ettikleri görülmektedir (Kızılkaya, 2014:76).

Öte yandan Tablo 21'de yer alan illerde 2012'de Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA) tarafından desteklenen proje (SERKA, 2012) ile kapsamlı bir saha çalışması yürütülmüştür. İstanbul ayağının bu çalışmanın yazarı tarafından yürütüldüğü proje, Ardahan'ın da aralarında bulunduğu TRA2 Bölgesi illerinden gerçekleşen göç hareketleri incelenmiştir. Söz konusu beş ilde toplam 3.571 katılımcıyla gerçekleştirilen çalışmanın verilerinden bazıları (Ardahan'ın göç sorunuyla ilgili) Tablo 22 ve Tablo 23'te sunulmuştur. Her iki tabloda yer alan veriler Ardahan'ın göç sorununa dair önemli ipuçları barındırmaktadır. Tablo 22'de Ardahanlıların İstanbul, Ankara, Kocaeli, Bursa ve İzmir'e göç etme gerekçelerinin yanı sıra bu illerden de Ardahan'a geriye göç etmek istemelerinin

ve göç etmek istememelerinin gerekçeleri (ilk beş tanesi) önem sırasına göre verilmiştir.

Tablo 22: Ardahanlıların göç etme, geriye göç etmeyi isteme ve istememe nedenleri

Göç Etme Nedenlerinin Önem Sırası	Geriye Göç Etmeyi İsteme Nedenlerinin Önem Sırası	Geriye Göç Etmeyi İstememe Nedenlerinin Önem Sırası
Ekonomik (%78,2)	Memleket hasreti çekiyorum (%33,6)	Eşim ve çocuklarım istemediği için (%36,8)
Eğitim (%52,8)	Bu şehre uyum sağlayamadım (%29,1)	Bu şehre uyum sağladım (%33,5)
Sağlık (%41,0)	Buradaki gelir düzeyim düşük (%29,8)	Memleketteki eğitim koşulları yetersiz (%30,8)
Akrabaların buraya göç ettiği için (%40,3)	Memlekette malım/mülküm var (%24,9)	Memleketteki sağlık şartları yetersiz (%31,2)
Sosyal yaşamın yetersizliği (%39,9)	Ailemin memlekette kalması yüzünden (%16,2)	Memleketimin geri kalmışlığı yüzünden (%24,7)

Kaynak: SERKA, 2012: 156-158.

Tablo 22'ye göre Ardahanlıların göç etme gerekçelerinde ilk sırada işsizlik ve yoksulluk gibi alt başlıkları kapsayan ekonomi yer alırken, sonrasında ise eğitim, sağlık, akraba göçü ve sosyal hayat gibi sosyal başlıklar yer almaktadır. Bu durum kentin sosyoekonomik az gelişmişliğinin göçe nasıl yol açtığını açıkça ortaya koymaktadır. Geriye göç etme gerekçelerine bakıldığında ise çoğunlukla uyum, memleket ve aile özlemi gibi duygusal gerekçelerin hakim olduğu görülmektedir. Geriye göç etmek istememe nedenleri arasında ise eş ve çocukların isteksizliği, memleketteki eğitim ve sağlık koşullarının yetersizliği ile memleketin geri kalmışlığı gibi sosyoekonomik gerekçeler dikkat çekmektedir.

Yani sosyoekonomik gerekçelerle göç eden Ardahanlılar yine bu gerekçelerden dolayı geriye göç konusunda isteksiz davranmaktadırlar. Geriye göç etmek isteyenlerin gerekçeleri ise sosyoekonomik olmaktan çok, memleket ve aile/akraba özlemi gibi duygusal nitelikteki gerekçelerdir. Halk arasında "yazlıkçılar" olarak nitelendirilen ve her yıl yaz tatilinde Ardahan'daki köylerine gelen çok sayıda insanın varlığı söz konusu duygusal gerekçelerin boyutları hakkında ipuçları vermektedir. Zira "Sayıları tam olarak tespit edilemese de okulların tatil olduğu döneme denk gelen yaz sezonunda yüzlerce aile başta

İstanbul olmak üzere sürekli ikamet ettikleri büyükşehir merkezlerinden daha sakin ve doğal ortam arayışına bağlı olarak sıla turizmüne katılmaktadır. Yayılacılık faaliyetleri çeşitli nedenlere bağlı olarak giderek azalmasına rağmen sıla turizmüne bağlı göç olayları gittikçe artmakta buna bağlı olarak aileler ikinci ev olarak önceden göç ettikleri köylerde yeni ve modern konutlar yapmaya başlamışlardır” (Rızvanoğlu, 2020: 1403). Özetle geriye göç konusunda oldukça isteksiz olan Ardahanlıların kısa süreli memleket/sıla göçüne sıcak baktıkları söylenebilir. Tablo 23’e bakıldığında ise Ardahanlıların geriye göçe bakışlarında eğitim, gelir düzeyi ve konut mülkiyet durumunun önemli oranda etki ettiği görülmektedir.

Tablo 23: Göç Etmiş Ardahanlıların Eğitim, Gelir, Mülkiyet Durumu ve Geriye Göçe Bakış

Eğitim Durumu	İstiyor (%)	İstemiyor (%)	Kararsız (%)
Eğitim yok	63,0	29,6	7,4
İlk-orta	38,1	51,1	10,8
Lise	28,6	50,0	21,4
Üniversite	20,0	62,3	17,7
Gelir Düzeyi (Aylık)			
1000 TL ve altı	50,8	35,9	13,3
1001-2000 TL	28,3	58,6	13,1
2001-3000 TL	16,0	63,0	21,0
3001 TL ve üstü	11,5	80,8	7,7
Konut Mülkiyet Durumu			
Kiracı	42,1	31,5	26,4
Ev sahibi	29,7	60,5	9,8

Kaynak: SERKA, 2012: 152-154.

Tablo 23’e göre göç eden Ardahanlıların eğitim düzeyi ve gelir düzeyi yükseldikçe geriye göç konusunda isteksiz davrandıkları görülmektedir. Bununla birlikte katılımcılardan “kiracı” olanların geriye göç konusunda istekli (%42,1) olmalarına karşın “ev sahibi” olanların isteksiz (%60,5) olması da dikkat çeken bir noktadır. Ayrıca bu tablonun da yer aldığı çalışmada “Devlet geriye göç konusunda size destek verirse dönmeyi düşünür müsünüz?” sorusuna 490 Ardahanlı katılımcıdan %33,7’si “Kesinlikle dönmem!”, %32,2’si “Kesinlikle düşünürüm!”, %24,9’u “Verilecek desteğe bağlı.”, %9,2’si ise “Kararsızım.”

cevaplarını vermişlerdir (SERKA, 2012: 151). Bu çerçevede geriye göçün niteliğinin sıla göçü veya emekli göçü yerine reel üretime dönük yani istihdam sağlayacak nitelikteki göçlere doğru yön değiştirmesi son derece önemlidir. Yani çalışma çağı dışındaki bağımlı nüfus yerine çalışabilecek yaştaki aktif nüfusun gelebileceği tersine göç hareketleri önem arz etmektedir.

Bu bağlamda gerek kamu gerekse özel sektör tarafından ilde gerçekleştirecek yatırımlarla geriye göçün sağlanacağı söylenebilir. Bu anlamda hem istihdam yaratılması hem de Ardahan'a tersine göçün teşvik edilmesi için Türkiye'nin diğer illerindeki örneklerle bakılmasında fayda vardır: "Batman'da kurulan ve 1,5 milyona mal olan tekstil fabrikası, kente tersine göç başlattı. Batı illerine göç eden ve ancak yatırımı duyup tesislerde çalışmak için 4 bin 500 kişinin iş başvurusunda bulunduğu belirtildi." (Radikal, 23.09.2010). Ayrıca bu tür yatırımlarla birlikte kalifiye işgücü de kente çekilerek beyin göçü azaltılabilir: "*Bölgeye maden ocaklarının kurulmasıyla köylerinden göçün durduğunu ve önceden göçenlerin de yeniden çalışmak için köye döndüğünü vurgulayan Akçay, 'Köyümüzde 2000 yılında sadece 5 otomobil vardı. Şu an 70-80 otomobil, 30 kamyon 10 civarında TIR var. Hepimizin refah seviyesi yükseldi.'* diye konuştu. 2006 yılından sonra sektörün yükselişiyle köyümüz yakın ilçelerden göç aldı. Çalışmak için mühendis, tekniker ve işçiler geliyor. Konut ihtiyacı doğdu. Eski yapı evler, yerini projeli evlere bıraktı." (Hürriyet, 9.03.2012) Öte yandan organik hayvancılık potansiyeli yüksek olan Ardahan'da (Aygün ve Akbulak, 2017) bu alanda yapılacak yatırımlarla kente doğru tersine göç başlatılabilecektir. Bu yatırımın konusu bir hayvan ırkı olabileceği gibi bir tarım ürünü de olabilir. Zira ülkemizde tek bir ürün üzerinden bile tersine göçün yaşandığı köyler bu anlamda örnek teşkil etmektedir: "*Bahçelerinde kurdukları iklimlendirme özelliğine sahip 150 üretim odasında ürettikleri yıllık ortalama 1800 ton mantarı Antalya, Muğla, İzmir, Bursa ve Samsun gibi illere gönderiyor. Kültür mantarcılığını köye getiren kişi Külür: Göç veren bir köy iken artık gidenlerin neredeyse tamamı geri dönüp köyde mantar işi yapmaya başladı.*" (Hürriyet, 13.04.2018).

Bütün bu yatırım örneklerinden sonra nihayet "*Ardahan'ın serhat ilçesi Posof, yaşadığı göçün tekstil atölyesi ile önüne geçmeyi hedefliyor. Doğal güzelliği ve organik bitki örtüsüne rağmen 'Fabrika yok!' diye bahane edilerek büyük şehirlere göç dolayısıyla resmi kayıtlarda 235 bin nüfusa sahip olan Posof ta kalan nüfus ise 6 bin 930'a kadar düştü. Yaşanan göçün önüne geçilmesi için Posof belediyesi tarafından yapımına başlanan 2 bin metre kare alana sahip tekstil atölyesi ile göçü engellemesi tasarlanıyor.*" (Habertürk, 28.09.2019) haberine konu olan Posof Tekstil Atölyesinin 2020'de 300 çalışanla üretime başlaması bu anlamda oldukça olumlu bir gelişmedir (Sabah, 30.04.2020).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Buraya kadar çeşitli göstergeler ışığında sosyoekonomik durumu hakkında detaylı bilgi sahibi olduğumuz Ardahan'ın Türkiye'nin en az gelişmiş veya geri kalmış birkaç ilinden biri olduğu görülmektedir. Son gelişmişlik kademesi olan altıncı kademe gelişmiş iller grubunda yer alması da maalesef bunu doğrulamaktadır. Pek çok göstergede gerek komşularının gerekse Türkiye ortalamasının gerisinde kalan il, özellikle nüfus ve demografi konusunda ciddi bir kayıp yaşamıştır. Nitekim SEGE'nin demografi alt boyutunda Türkiye'de 81 içinde 78.sırada yer alması durumun boyutlarını ortaya koymasından dikkat çekicidir. Nüfusunun yarısından fazlasının köylerde yaşadığı Ardahan, 2000'li yıllardan itibaren Batı illerine yoğun bir şekilde göç vermeye başlamıştır. Göçlerin doğal sonucu olarak nüfusun giderek azalması bir yana asıl dikkat çeken nokta köy nüfusundaki ciddi düşüştür. Bu çalışmanın belki de en önemli sonuçlarından birisi *Ardahan'da köylerin âdeta boşaldığı* gerçeğinin net bir şekilde görülmesidir. Zira son on yılda köy nüfusu yaklaşık 16 bin kişi azalmışken il/ilçe merkezlerinin nüfusu yaklaşık 5 bin kişi artmıştır. Kısacası Ardahan'ın köyleri giderek boşalıyor diyebiliriz. Köylerin boşalması Ardahan için olduğu kadar Türkiye için de ciddi bir tehdit barındırmaktadır. Zira her yıl buralarda tarım ve hayvancılıkla uğraşan ve bu anlamda üretici konumundaki binlerce insan, Batı illerine göç ederek tüketici konumuna geçmektedirler. Köylerden göç eden genç nüfusun yarattığı işgücü açığı ise kısmen de olsa başka göçlerle; "Afganlar" ve "İğdırlılar" tarafından doldurulmaya çalışılmaktadır.

Son dönemlerde doğurganlık oranının önemli oranda düşmeye başlamasıyla birlikte çocuk bağımlılık oranının düştüğü ancak yaşlı bağımlılık oranının yükseldiği Ardahan, üretim yapabilecek aktif nüfus anlamında ciddi bir tehlikeyle karşı karşıyadır. Çünkü hem doğurganlık oranının azalması hem de ortalama hane halkı büyüklüğünün önemli oranda düşmesi, çekirdek aile tipine yol açmış bu da üretimde geniş aile işletmelerinin ortadan kalması sonucunu doğurmuştur. Demografik yapıdaki bu önemli değişimin yanı sıra ildeki yaşlı bağımlılık oranının (yaklaşık %20) giderek artması aktif/genç nüfus gerektiren ve ilin temel geçim kaynağı konumundaki tarım-hayvancılık sektörü açısından oldukça dezavantajlı bir durumdur. Kaldı ki Ardahan'a geriye göç edenlerin de önemli bir bölümünün aktif çalışma hayatının dışında kalmış ve yaşamlarının son dönemlerini memleketlerinde geçirmek isteyen yaşlı insanlardan (emekli göçü) oluştuğu düşünüldüğünde yaşlı bağımlılık oranının önümüzdeki dönemlerde de artacağı ve Ardahan'ın üretimine ciddi tehdit oluşturacağı söylenebilir.

Öte yandan eğitim ve sağlık gibi insanın yaşam kalitesiyle doğrudan ilgili olan iki alandaki hizmetlerin nitelik olarak insanları tatmin edecek düzeyde olmadığı göç gerekçelerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca bu iki alanda hizmet veren personelin kaliteli sosyal yaşam imkanlarının yetersizliği yüzünden buraya uyum sağlayamaması ve göreve başladıkları ilk yıldan itibaren Batı illerine tayin aldırma girişiminde bulunmaları verilen hizmetin kalitesini en baştan sekteye uğratmaktadır. İlin sert iklimi de hesaba katıldığında ekonomik olarak da burada uzun süre kalmanın avantajlı olmadığını düşünen personel bir an önce şehirden göç etmenin⁶ yollarını aramaktadır.

Ardahan'ın sosyal göstergelerinin yanı sıra ekonomik göstergeleri de içi açıcı bir tablo sunmaktan hayli uzak ve göçe gerekçe olabilecek niteliktedir. GSYH'nin önemli bölümü tarımdan gelmesine rağmen ekilen tarla alanının giderek azalması (744.53 dekaradan 240.991 dekara düşmesi) ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Ayrıca ilin iki tane sınır kapısı olmasına rağmen dış ticarete varlık gösterememesi de dikkat çekicidir. Dolayısıyla Ardahan'ın itici faktörler barındıran bu sosyoekonomik çerçevesinin insanları göç etmeye adeta mecbur bıraktığı söylenebilir. Bu bağlamda göçlerin ekonomik kaygılardan hareketle yoğun olarak ekonomi ve sanayinin kalbi olan şehirlere doğru gerçekleşmesi kaçınılmaz olmuştur. Geline nokta da Ardahan için kronik bir soruna dönüşen göç hareketlerinin önümüzdeki dönemlerde daha da artacağı söylenebilir. Zira Ardahan'ın SEGE'nin "demografi" boyutundaki sırası alarm zilinın çoktan çaldığını göstermektedir. Üstelik geriye göç konusunda sadece yaşlı nüfusun istekli olduğu gerçeği ortada dururken Ardahan'ın gelecekteki nüfusunun daha da düşeceği şimdiden görülmektedir. Zira TÜİK'in Nüfus projeksiyonu da (Tablo 3) bunu doğrulayacak niteliktedir. Yukarıdaki çerçeveden hareketle Ardahan'ın ekonomik ve sosyal olarak geri kalma/ geri bırakılma sürecinin ana hatları kısaca şöyle özetlenebilir:

- Ardahan sürekli Batı'ya göç vermekte ve nüfusu giderek azalmaktadır.
- Çocuk bağımlılık oranı düşmesine rağmen yaşlı bağımlılık oranı giderek yükselmektedir.
- Doğurganlık oranı ve hane halkı büyüklüğü azaldığı için çekirdek aile tipi artmaktadır.

⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *TRA2 Bölgesi'nde Yoğun Kamu Çalışanı Göçü: Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, (SERKA, 2013b).

- Tarım ve hayvancılık geniş aile işletmeleri üzerinden yapıldığı için göç bir tehdit olmaktadır.
- Ardahan'da özellikle köy nüfusu giderek azalmakta ve köyler boşalmaktadır.
- Köylerin boşalması demek tarım ve hayvancılığın bitme noktasına gelmesi demektir.
- Göçle ortaya çıkan işgücü açığı "Afganlar" ve "İğdırlılar" ile doldurulmaya çalışılmaktadır.
- Geriye göç edenlerin büyük bölümünü çalışma çağı dışındaki emekli insanlar oluşturmaktadır.
- İnsanlar geriye göçtense kısa süreliğine tatil amaçlı gelip "yazlıkçı" olarak kalmaktadırlar.
- Eğitim ve sağlıkta nicelik-nitelik sorunları kaliteli hizmet sunumuna engel teşkil etmektedir.
- Velilerin ilgisizliği ve öğretmenlerin niteliği ilin sınav sonuçlarına olumsuz yansımaktadır.
- Öğretmen ve sağlık personeli başta olmak üzere kamu personelinin ilde kalış süresi çok kısadır.
- Ardahan Üniversitesi ilin nüfusu ve ekonomisi açısından önemli bir potansiyel taşımaktadır.
- İl, sınır kenti ve stratejik konumun avantajını kullanamadığı için dış ticaret hacmi düşüktür.
- İl, demografi ile rekabetçi ve yenilikçi kapasite boyutunda 81 il içinde 78. sırada yer almaktadır.
- Yerel seçimlerde seçmen taşınması veya seçmen göçünden Ardahan da nasibini almaktadır.
- Ardahanlıların en çok göç ettiği ilk beş il sırasıyla İstanbul, Ankara, Kocaeli, Bursa ve İzmir'dir.
- Ardahanlıların "göç" gerekçeleri sosyoekonomikken "geriye göç" gerekçeleri duygusaldır.
- Eğitim ve gelir seviyesi düştükçe geriye göç etmek isteyenlerin sayısı artmaktadır.

Bu bağlamda Ardahan'ın sosyoekonomik gelişmişlik düzeyine olumlu katkı sağlayacak ve kentin kronik göç sorununa çözüm olabilecek nitelikteki öneriler aşağıda sunulmuştur:

1. Ardahan'daki göç hareketlerini azaltacak en etkili yol istihdam alanlarının yaratılmasıdır. Girişimci sayısının oldukça yetersiz olduğu ilde devlet yol gösterici ve etnik bir rol oynayarak insanların yatırım yapma eğilimini kamçulamalı ve özel girişimin önünü açmalıdır. "Bu devirde devlet fabrika yapmaz." şeklindeki neoliberal piyasacı dilden vazgeçilmeli ve en azından özel sektörün cesaret edemediği yatırımlar kamu tarafından hayata geçirilmelidir. Çünkü sert iklim koşullarının hüküm sürdüğü, ulaşım altyapısının yetersiz olduğu ve az sayıda nüfusu olan bu sınır kentinde yatırım yapmak özel sektör için yeterince cazip değildir.
2. İŞKUR'un toplum yararına çalışma programlarının kapsamı daha da artırılmalı ve bu programlarda oy kaygısından uzak "gerçek ihtiyaç sahipleri" istihdam edilmelidir. Çünkü Ardahan dâhil taşradaki pek çok ilde fabrika olmadığı için alternatif olarak üniversite, kara yolları, DSİ ve Belediye gibi kurumlar birer istihdam alanı olarak görülmekte ve "güçlü" referansı olanlar buralarda istihdam edilmektedir. İŞKUR bünyesindeki bu programlarda verilecek eğitim ve kurslar yoluyla çalışanlara işgücü piyasasında iş bulabilecekleri nitelikler kazandırılmalıdır. Böylece program sonrasında da başka işlerde çalışabilmeleri sağlanmalıdır.
3. Beyin göçünün fazlaca yaşandığı ilde vasıflı işgücü açığının yanı sıra ara eleman açığı da olduğu için tatminkar ücretlerin ödendiği ve tarıma dayalı sanayi odaklı istihdam projeleri hayata geçirilmelidir. Bu anlamda özellikle ildeki meslek liseleri ve meslek yüksekokullarına yönelik nicelik ve nitelik anlamında yeni düzenlemeler yapılmalıdır.
4. Ardahan'daki okullara branş öğretmenler atanmalı ve bunların tatminkar bir maaş, servis, lojman gibi imkanlarla burada uzun süre kalmaları sağlanmalıdır. Öğrenciler açısından verimli olmayan taşınabilir eğitim sistemi kaldırılmalı ve her öğrencinin bulunduğu yerleşim yerinde okumaları sağlanmalıdır. Kalabalık veya birleştirilmiş sınıf, derme çatma okul ve ücretli/sözleşmeli öğretmenlik gibi sorunlar ivedilikle çözüme kavuşturulmalıdır. Ayrıca okullar modern eğitim ekipmanları teknolojik altyapıyla donatılarak nitelikli eğitim hizmeti sağlanmalıdır.

5. Ardahan Üniversitesine daha çok öğrenci çekmek ve mevcut öğrencileri de kente entegre etmek için sosyal donatı alanları inşa edilmelidir. Ayrıca tarım ve hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu kentte ARÜ bünyesinde Ziraat Fakültesi ile Veterinerlik Fakültesi ve bunlara bağlı bir hayvan hastanesi kurulmalıdır.
6. 2021'e sayılı günlerin kaldığı bu dönemde hala bazı ilçelerinde hastanenin olmadığı Ardahan, sağlık personeli ve makine-ekipman altyapısı bakımından oldukça yetersizdir. Bu yüzden uzman doktor, hemşire ve ebe sayısı artırılmalıdır. Köylerde tam donanımlı sağlık ocakları kurulmalı ve buralarda bebek ölüm oranlarının azaltılması için yeterli düzeyde ekipman ve ebe bulundurulmalıdır. Hastanelerinin makine ve teçhizat eksiklikleri giderilmeli, bütün bölümler hizmet verebilecek hale getirilmeli ve alanında uzman doktorlar istihdam edilmelidir. Çünkü uzman doktor ve teknik altyapının eksikliğinden dolayı kentteki hastaların birçoğu Erzurum'daki hastanelere sevk edilmekte hatta bu sevklerde bazı ağır hastalar hastaneye yetişmeden yolda ölmektedir. Basit ameliyat, hastalık veya tahlil için bile Erzurum'a sevk, rutin bir uygulama olmaktan çıkarılmalıdır.
7. Hem şehirdeki kamu çalışanlarının hem de Ardahanlı çocukların nitelikli ve rekabet edebilecekleri düzeyde bir eğitim almaları için burarda özel okulların açılması (vergi muafiyeti ve arazi tahsisi gibi) teşvik edilmelidir. Aynı durum özel hastaneler için de yapılmalıdır.
8. Düzgün işleyen ve üreticinin malını değerinde satabileceği modern hayvan pazarları, et kombinası ve mandıralar inşa edilmelidir. Böylece yereldeki tüccarların köylünün paraya ihtiyaç duyduğu kış mevsiminde kendilerine toplu para ödeyerek, yaz boyunca elde edecekleri sütü çok düşük ücretlerle satın almalarının önüne geçilmelidir. Yıllar önce köylerde bulunan ve mülkiyeti devlete ait mandıraların tekrar faaliyete geçirilmesi bu anlamda yöre halkını serbest piyasanın pençesinden kurtaracaktır.
9. Son yıllarda gerek insan sağlığı gerekse çevre açısından büyük önem taşıyan organik tarım yöntemleri konusunda yöre halkı bilgilendirilerek üretime teşvik edilmelidir. Bu anlamda Ardahan'ın organik hayvancılık potansiyeli harekete geçirilerek işbölümü yapılmalı ve bu anlamda Göle'de organik büyük baş hayvancılık, Çıldır ve Hanak'ta organik küçükbaş hayvancılık ve Posof'ta organik bal üretimi teşvik edilmelidir. Ayrıca Ardahan florasında yer alan endemik ve diğer bitki türlerinin katma değerli ürünlere dönüşmesi sağlanmalıdır.

10. Tarım ve hayvancılık alanında kooperatifleşme çalışmaları özendirilerek üreticilerin fiyat, iç-dış pazar, coğrafi işaretleme, katma değerli ürün, verimlilik, kümeleme ve markalaşma gibi alanlarda bilinçlendirilmesi ve organize hareket etmesi sağlanmalıdır. Böylece özellikle kırsal kesimdeki üreticinin hem maliyet hem de pazarlık gücünde önemli avantajlar elde etmesi sağlanacaktır.
11. Tarımda kullanılan gübre, mazot ve yem gibi temel girdiler konusunda yapılacak desteklerle üreticinin sırtındaki maliyet yükü hafifletilmelidir. Ancak yapılacak her türlü destek ve teşvik ciddi bir denetime tabi tutulmalı ve doğrudan üretim yapan arazi sahiplerine ve hayvan sahiplerine yapılmalıdır. Böylece göç etmesine rağmen adına kayıtlı arazilerden dolayı üretim yapmadığı hâlde devlet desteği alanların önüne geçilmiş ve “bedavacılık sorunu” engellenmiş olacaktır. Ayrıca verilen desteklerin karşılığında ortaya çıkan üretim miktarının da sağlıklı bir biçimde denetlenmesi, verilen desteklerin boşa gitmemesi ve kamu kaynaklarının israf edilmemesi açısından önemlidir.
12. Ardahan’daki çetin kış koşullarının beraberinde getirdiği yüksek yakıt maliyeti hem kentli hem de köylü nüfus için önemli bir maliyet kalemidir. Kırsaldakiler bu maliyeti hayvansal atıklarla ve ormandan getirdikleri odunlarla düşürmeye çalışsa da kenttekiler yüksek kömür ve doğalgaz maliyetine katlanmak zorundadır. Bu yüzden kısa vadede kentte kullanılan doğal gazın belli bir miktara kadar indirimli kullanılması ve halihazırda dağıtılan yardım kömürlerinin kaliteli olmak kaydıyla ve adaletli dağıtımıyla gerçek ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması sağlanmalıdır. Uzun vadede ise büyükbaş hayvancılığın yapıldığı Ardahan’da kamu tarafından hayvansal atıklardan biyogaz elde edilmesine dönük biyogaz tesisleri kurulmalıdır.
13. İnternet ve telefon gibi çağımızın vazgeçilmezi olan ve insan yaşamını kolaylaştıran iletişim araçlarının altyapısı kurularak kentlerdeki yaşam standartları belli ölçüde de olsa köylere taşınmalıdır. Örneğin Covid-19 pandemisinden dolayı uzaktan eğitime geçilen bu dönemde söz konusu standartlardan yoksun olan pek çok öğrenci eğitime erişememektedir.
14. Serhat Kalkınma Ajansı, TKDK Ardahan İl Koordinatörlüğü, Ardahan İl Tarım ve Orman Müdürlüğü ve ziraat odaları gibi kurumlar tarafından tarım ve hayvancılık başta olmak üzere kırsal turizm odaklı proje hazırlama sürecinde yöre halkına ücretsiz teknik destek ve danışmanlık hizmeti sağlanmalıdır. Söz konusu kurumların prosedürleri

bölgenin iklim ve ekonomik koşullarına göre yeniden düzenlenmelidir. Projelerin ardı ardına hayata geçirilmesiyle tarımsal üretim kârlı ve cazip hâle gelecektir.

15. Ardahan, sanayisi olmadığı için kirlenmemiş havası ve eşsiz doğasıyla kent yaşamından bunalmış ve alternatif turizm/yaşam biçimleri arayan insanlar için önemli bir kırsal turizm potansiyeli barındırmaktadır. Bu amaçla kentte kırsal turizm alanları oluşturularak bu alanların iletişim ve ulaşım altyapısı sağlanmalı ve insanların kalış süreleri uzatılmalıdır. Gerek büyük kentlerin kalabalığından bunalmış gerekse Covid-19 Pandemisiyle birlikte kırsal yaşamın öneminin farkına varmış insanların kentlerden kırsal alanlara doğru bir çeşit "yaşam tarzı göçünü" başlatmaları Ardahan için ciddi avantajlar barındırmaktadır.
16. Eskiden yaşadıkları yerlere geri dönmek isteyen insanlar için KÖYDES kapsamında yol, su, kanalizasyon gibi kırsal altyapı çalışmaları yapılarak köyün cazibesi artırılmalıdır. Zira uzun süre kent yaşamına alışmış insanları kırsalın eski standartlarıyla (yolu ve suyu olmayan köylerde) tutmak artık pek mümkün görünmemektedir.
17. Belediyeler, altyapı yatırımları ve kentleşme planlarını biran önce tamamlamalı ve insanların vakit geçirebilecekleri sosyal yaşam alanları inşa etmelidir. Özellikle ilçe belediyeleri ve il özel idareleri tarafından tüm köylere temiz içme suyunun ulaştırılması ve şehir merkezlerine rahatlıkla ulaşım sağlanması için köy yollarının asfaltlanması gerekmektedir. Temiz içme suyu, asfaltlanmış yollar, düzenli kaldırımlar, park ve bahçeler, çok katlı otoparklar vb. yatırımlarla insanlara kentlilik bilinci kazandırılmalıdır.
18. Göç etmeyip köylerde kalan insanların bir bölümü yılın belli dönemlerinde büyük şehirlere çalışmaya gittiği için uzun süre ailelerinden uzak kalmakta bu durum aile düzenlerinin bozulmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla ekonomik sorunların yanı sıra böylesi bir göçün yarattığı sosyal sorunlar da ancak kırsalda istihdam imkanlarının yaratılması veya kırsalın cazip hâle getirilmesiyle mümkündür.
19. Çobanlık mesleği ekonomik olarak cazip hale getirilmelidir. Bunun için çobanlık yapacak kişinin eşiyle birlikte sigorta primlerinin devlet tarafından ödenmesi ve belli bir süreden sonra ikisinin de emeklilik hakkı kazanması sağlanmalıdır. Böylece büyük şehirlerde iş güvenliğinden yoksun, merdiven altı işletmelerde düşük ücretle ve sigortasız çalıştırılan biri için kendi köyünde sigortalı bir işte çalışma ve o işten emekli olma imkânı sağlanmış olur.

20. Köye dönmek isteyip de arazi ve hayvanı olmayanlar için en azından başlangıç sermayesi anlamında devlet tarafından belli ölçüde arazi ve hayvan desteği sağlanmalıdır.

Sonuç olarak tatminkâr bir geliri olan ve bu geliriyle insani standartlarda bir sosyal hayat yaşayarak nitelikli eğitim ve sağlık hizmetlerinden yararlanabilen bir birey dışarıyla kesintisiz bir iletişim kurup ulaşım sağladığı ölçüde bulunduğu yerden göç etme konusunda isteksiz olacaktır. Hatta bu şartların sağlanması halinde geriye göç konusunda da ciddi bir isteğin ortaya çıkacağı söylenebilir.

KAYNAKÇA

- ARDAHAN İL Millî Eğitim Müdürlüğü (2015), “Ardahan İl Millî Eğitim Müdürlüğü 2015-2019 stratejik Planı”, Strateji Geliştirme Birimi.
- AYGÜN, G. ve C. AKBULAK. (2017), “Ardahan İli Organik Hayvancılık Potansiyelinin Değerlendirilmesi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 53, 144-161.
- BİRİNCİ, S. (2018). “Ardahan İlinde İç Göç Hareketinin Yaş ve Cinsiyet Yapısının Analizi (1995-2016)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(Özel Sayı), 457-473.
- GÜNDOĞAN, N. (2018), “Çalışma Ekonomisine Giriş ve Temel Kavramlar”, Biçerli, M. K. ve Gündoğan, N. (Ed.), *Çalışma Ekonomisi I* (s. 3-18), Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayını No. 3548 AÖF Yayını No. 2382.
- HABERTÜRK (2019), “Posof'ta Göçü Önleme Çalışmaları Tekstil Atölyesinde 200 Kişi İstihdam Edilecek”, *Habertürk*, 28.09.2019 <https://www.haberturk.com/ardahan-haberleri/72194545-posofta-gocu-onleme-calismalaritekstil-atolyesinde-200-kisi-istihdam-edilecek> (Erişim: 25.10.2020).
- HÜRRİYET (2009), “ÖSS’de En Başarısız İller”, 12.07.2009. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ossde-en-basarisiz-iller-12056215> (Erişim: 15.10.2020).
- HÜRRİYET (2012), Krom Tesisleri Açılınca Köye Tersine Göç Oldu, 29.03.2012 <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/krom-tesisleri-acilince-koye-tersine-goc-oldu-20222636> (Erişim: 25.10.2020).
- HÜRRİYET (2018), Kentten Köye Göç Etti! 15 bin TL Kredi Çekti, Bu İşe Girdi, 13.04.2018 <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/kentten-koye-goc-etti-15-bin-tl-kredi-cekti-3-2-milyon-lira-kazandi-40804227> (Erişim: 25.10.2020).
- KIZILKAYA, Y.M. (2014), “Türkiye’de İç Göçün Sosyoekonomik Nedenleri: Ardahan İli Örneği”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi, Kars.
- ÖZYAKIŞIR, D. (2013), *Göç-Kuram ve Bölgesel Bir Uygulama*, Ankara, Nobel Yayıncılık.
- ÖZYAKIŞIR, D. ve ŞAYAN, S. (2016), “Üniversite Öğrenci Harcamalarının Kent Ekonomisine Katkısı: Kafkas Üniversitesi Üzerine Bir Saha Çalışması”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Ek Sayı 1), 197-219.
- POLAT, D.(2007), “Ağrı Alt Bölgesinde (Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars) Gelir Dağılımı ve Göç (Bir Uygulama)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

- RADİKAL (2004), Eğitimin Sıfır Noktası (1), *Radikal*, 23.08.2004, <http://www.radikal.com.tr/turkiye/egitimin-sifir-noktasi-1-720212/> (Erişim: 15.10.2020)
- RADİKAL (2010), Bu Fabrika, Tersine Göç Başlattı, 23.09.2010 <http://www.radikal.com.tr/ekonomi/bu-fabrika-tersine-goc-baslatti-988424/> (Erişim: 25.10.2020)
- RIZVANOĞLU, M.T. (2020), “Cumhuriyet Döneminde Ardahan İlinin Nüfus Özellikleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1379-1406.
- SABAH (2020), Posof Tekstil Atölyesi Maske Üretimiyle Faaliyete Başladı, 30.4.2020 <https://www.sabah.com.tr/ardahan/2020/04/30/posof-tekstil-atolyesi-maske-uretimiyle-faaliyete-basladi> (Erişim: 25.10.2020)
- SAĞLIK BAKANLIĞI (2019), *Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2018*, Ankara, Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü.
- SANAYİ VE TEKNOLOJİ BAKANLIĞI (2019), İllerin ve Bölgelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması SEGE-2017, Ankara, Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü Yayını Sayı: 3.
- SERKA (2010), *Serhat Kalkınma Ajansı 2010-2013 Bölge Planı*, Kars, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları.
- SERKA (2011), *TRA 2 bölgesi sağlık altyapısı mevcut durum ve sorunlar*, Kars: Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları.
- SERKA (2012), *TRA2’de Göç Olgusu: Sebep ve Sonuçlar Bağlamında Analitik Bir Araştırma*, Kars, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları.
- SERKA (2013a), *Ardahan’ın Sosyoekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları*, Kars: Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları.
- SERKA (2013b), *TRA2 Bölgesi’nde Yoğun Kamu Çalışanı Göçü: Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Kars: Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları.
- SERKA (2016), *Rakamlarla Serhat İlleri 2015*, Kars: Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları.
- TÜİK (2020a), *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2008-2019*.
- TÜİK (2020b), *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2019, Haber Bülteni*, Sayı: 33705.
- TÜİK (2020c), *Nüfus Projeksiyonları, 2018-2080*.
- TÜİK (2020d), *Ulusal Eğitim İstatistikleri Veri Tabanı, 2008-2019*.
- TÜİK (2020e), *Bölgesel Gayrisafi Yurt İçi Hasıla Hesapları Dinamik Sorgulama Sonuçları*.
- TÜİK (2020f), *İl Bazında Temel İş Gücü Göstergeleri, 2008-2013*.
- TÜİK (2020g), *Bitkisel Üretim İstatistikleri*.
- TÜİK (2020h), *Dış Ticaret İstatistikleri, 2010-2019*.
- TÜİK, (2014), *İl Bazında Temel İş Gücü Göstergeleri, 2008-2013*.
- TÜRKİYE (2019), *Oy İçin Göç Etmek İşgal Demek!*, *Türkiye*, 10.01.2019 <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/597494.aspx> (Erişim: 20.10.2020)
- ÜZÜMCÜ, A. ve ÖZYAKIŞIR, D. (2013), *TRA2 Bölgesinde Sosyoekonomik Gelişmişlik Düzeyi ve Göç İlişkisi 1996-2012*, (Sözlü Sunum), (ss-157-171) 2. Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, Elâzığ.
- ÜZÜMCÜ, A. (2018), “TRA2 Bölgesinin Sosyoekonomik Durumu (2010-2017)”, Üzümcü, A. (Ed.), *TRA2 Bölgesi Dış Ticaretinin Gelişimi ve Dış Ekonomik Çevre Analizi*, (s. 30-57). Kars, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları.
- YALÇIN, Z. (2019), “Seçmen Göçünün Nedeni Hemşeri Kıyağı”, *Sabah*, 14.1.2019 <https://www.sabah.com.tr/gundem/2019/01/14/secmen-gocunun-nedeni-hemseri-kiyagi> (Erişim: 20.10.2020).

- YILMAZ, A. (2019), "Göç ve Kadın: Göçün Feminizasyonu ve Kadın Göçmenlerin Durumu", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 383-400.
- YILMAZ, T. ve KARAKIŞ, G. (2019), Seçmen Taşımaya Önlem: Muhtar Seçimi Ayrı Yapılsın Önerisi, *Hürriyet*, 14.04.2019 <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/secmen-tasimaya-onlem-muhtar-secimi-ayri-yapilsin-onerisi-41182001> (Erişim: 20.10.2020).
- YÖK (2020), *Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi*, <https://istatistik.yok.gov.tr/> (Erişim: 12.09.2020)

EDİTÖR
DOÇ. DR. İHSAN KURTBAŞ

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -2-

DEĞERLER, POTANSİYELLER VE YAKLAŞIMLAR

Jacques Ellul, "Söz, bizi zamana yerleştirir." der. Bu çıkarsama, modern zamanlarda, epistemolojiyi, ontolojik açıdan varoluş sorununa karşı keskin bir reçete olarak sunma eylemidir. Zira günümüz dünyasının en önemli sorunlarından biri, rutinin kıskacında yer yer alışkanlıklara dönüşen davranışların içindeki nice değer kodlarının ve güzelliklerin yitip-giden zenginliğidir. Ardahan ili, modernleşme ve küreselleşmenin farksızlaştırdığı özgün değerlerin, zamanın ruhuna direnç gösterdiği güzide bir Anadolu toprağıdır. Endüstriyel kapitalizmin risklerle donattığı yerkürede, bozulmamış, bereketli ve güvenilir bir sığınaktır.

Ne var ki, buradaki tespitimiz, bıçak sırtı bir tespittir. Nitekim Ardahan'ın kirlenmemiş/el değmemiş doğa güzellikleri, yer altı ve yer üstü zenginlikleri, güçlü birtakım gizil potansiyelleri ve sahip olduğu somut/soyut değerleri ile bir yandan işlenmeyi/değerlendirilmeyi beklerken; öte yandan titizlikle korunmayı ve muhafaza edilmeyi gerektirmektedir. Diyebilirim ki; Ardahan Değerlemeleri serisi; topyekûn bir söz olarak, bu hassasiyetlerle Ardahan'ı zaman(d)a yerleştirme gayretiyle ortaya çıkan bir şehir monografisidir.

Bu düşüncelerle, geçen yıl ilki hazırlanan Ardahan Değerlemeleri -I- kitabından sonra serinin 2. kitabı olan bu çalışmada, Ülkemizin farklı üniversitelerinden 34 yazarın daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış 21 bilimsel makalesi yer almaktadır. Ardahan ili, pek çok zenginlik, varlık ve potansiyeli ile hemen tüketilemeyecek ölçüde geniş bir değerler spektrumuna sahip olduğundan; sizler, Ardahan Değerlemeleri -2- kitabını okuduğunuz dönemde, serinin sonraki sayısı için bizler yolda olacağız. Kitabın ilgisine fayda getirmesini ümit ediyor; keyifli okumalar diliyoruz.

AKADEMİK YAYINCILIK

www.nobelyayin.com

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -2-

EDİTÖR
DOÇ. DR. İHSAN KURTBAŞ

EDİTÖR
DOÇ. DR. İHSAN KURTBAŞ

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -2-

DEĞERLER, POTANSİYELLER VE YAKLAŞIMLAR

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -2-

Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar

Editör

Doç. Dr. İhsan Kurtbaş

Ardahan Ticaret ve Sanayi Odası'nın katkılarıyla basılmıştır.

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ - 2: Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar

Editör: Doç. Dr. İhsan Kurtbaş

Yayın No. : 3160
Beşerî Bilimler No. : 247
ISBN : 978-625-406-890-4
E-ISBN : 978-625-406-891-1
Basım Sayısı : 1. Basım, Aralık 2020

© Copyright 2020, NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ. SERTİFİKA NO. 40340

Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti. ne aittir. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Nobel Yayın Grubu, 1984 yılından itibaren ulusal ve 2011 yılından itibaren ise uluslararası düzeyde düzenli olarak faaliyet yürütmekte ve yayımladığı kitaplar, ulusal ve uluslararası düzeydeki yükseköğretim kurumları kataloglarında yer almaktadır.

Genel Yayın Yönetmeni : Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Yayın Koordinatörü : Gülfem Dursun -gulfem@nobelyayin.com-

Redaksiyon : Emre Gürbüz -emre@nobelyayin.com-
Sayfa Tasarım : Leyla Kurt -leyla@nobelyayin.com-
Kapak Tasarım : Mehtap Yürümez -mehtap@nobelyayin.com-
Baskı ve Cilt : Atalay Matbaacılık / Sertifika No.: 15689-
Büyük Sanayi 1 Cad. Elif Sok. No.:7/236-237 İskitler / ANKARA

Kütüphane Bilgi Kartı

Kurtbaş, İhsan.

Ardahan Değerlemeleri -II- Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar / Editör: İhsan Kurtbaş

1. Basım. XXII+ 532 s. 16x23,5 cm Kaynakça var, dizin yok.

ISBN : 978-625-406-890-4

E-ISBN : 978-625-406-891-1

1. Siyaset 2. Kültür 3. Ekonomi 4. Ardahan

Genel Dağıtım

ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.

Adres: Bahçekapı Mah. 2465 Sk. Oto Sanayi Sitesi No. 7 Bodrum Kat Şaşmaz-ANKARA - siparis@nobelyayin.com-

Telefon: +90 312 278 50 77 - **Faks:** 0 312 278 21 65

E-Satış: www.nobelkitap.com - www.atlaskitap.com - **Bilgi:** esatis@nobelkitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım ve Satış Noktaları: Alfa Basım Dağıtım, Ana Basım Dağıtım, Arasta, Arkadaş Kitabevi, Başarı Dağıtım, D&R mağazaları, Dost Dağıtım, Güneş Dağıtım, Kitapsan, Nezih Kitabevleri, Prefix, Remzi Kitabevleri, TveK Mağazaları

BÖLÜM YAZARLARI

BÖLÜM 1: YENİ SEÇİM VE CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİNDE SEÇMEN TERCİH VE KARARLARININ SOSYOLOJİSİ, DİNAMİKLERİ VE TAKTİKSELLİĞİ
Ardahan İli Örneğinde 24 Haziran Seçimleri Üzerine Bir Araştırma

Doç. Dr. İhsan KURTBAŞ

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-5828-6887>

BÖLÜM 2: PARTİ KİMLİĞİ ALGISI
Ardahan İli Örneğinde Lisansüstü Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma

Dr. Öğr. Üyesi Onur Akçakaya

Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi

Orcid ID: 0000-0002-7328-5380

Öğr. Gör. Canan Tun İnan

Samsun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

Orcid ID: 0000-0003-1727-9178"0000-0003-1727-9178

BÖLÜM 3: ULUSAL ÖNEME HAİZ SULAK ALANIN YERELDEKİ ALGISI: AKTAŞ GÖLÜ (ARDAHAN) ÖRNEĞİ

Dr. Öğr. Üyesi Murat Demirel

Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

Kentleşme ve Çevre Sorunları

Orcid ID: 0000-0003-0994-545X

- BÖLÜM 4: ARDAHAN YÖRESİ HALILARI**
Prof. Dr. Bekir Deniz
*Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi*
- BÖLÜM 5: ARDAHAN YÖRESİ GELENEKLİ EL ÖRGÜSÜ YÜN ÇORAPLARI**
Dr. Öğr. Üyesi Ebru Subaşı
*Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü
Orcid ID: 0000 0002 2254 0871*
- BÖLÜM 6: ARDAHAN'DA YAYLACILIK KÜLTÜRÜ VE YAYLACILIK FAALİYETLERİNDE YAŞANAN SORUNLAR**
Leman Albayrak
*19 Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Coğrafya Bölümü, Beşerî ve İktisadi Coğrafya ABD Doktora Öğrencisi
Orcid ID: 0000-0001-6944-3852*
- BÖLÜM 7: ARDAHAN'IN TURİZM DEĞERLERİ**
Dr. Öğr. Üyesi Hürriyet Çimen
*Ardahan Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu
Turizm İşletmeciliği bölümü
Orcid ID: 0000-0001-6107-2444*
- BÖLÜM 8: 1900 YILI RUS ANSİKLOPEDİSİNE GÖRE ARDAHAN OKRUĞU**
Dr. Öğr. Üyesi Gülnara Goca Memmedli
*Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi
Gürcü Dili ve Edebiyatı Bölümü
Orcid ID: 0000-0002-9942-2670*
- BÖLÜM 9: ARDAHAN'IN İLLER ARASI REKABET ENDEKSLERİNDEKİ SEYRİ (2010-2020)**
Prof. Dr. Murat Şeker
*İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Ana Bilim Dalı
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-3925-6276>*
- Gülçin Çelikbıçak
*İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ekonometri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-2685-179X>*

BÖLÜM 10: COĞRAFI İŞARETLİ ÜRÜNLERİN YEREL KALKINMA ÜZERİNE ETKİLERİ

Ardahan İli Örneğinde Bir Değerlendirme

Arş. Gör. Dr. Mustafa Caner Timur

Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü

Orcid ID: 0000-0002-3259-8495

Şevket Kaan Gündoğdu

Orcid ID: 0000-0002-1252-5256

BÖLÜM 11: İÇ GÖÇ HAREKETLİLİĞİNİN MAKRO VE MİKRO KURAMLAR İLE DEĞERLENDİRİLMESİ: Ardahan İli Örneğinde Bir Değerlendirme

Dr. Öğr. Üyesi Sevgi Coşkun

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi,

İktisat Bölümü, İktisat Politikası Anabilim Dalı

Orcid ID: 0000-0002-9561-7200

Arş. Gör. Sümeyye Kara

Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi,

Sosyoloji Bölümü, Uygulamalı Sosyoloji Anabilim Dalı

Orcid ID: 0000-0002-8636-3528

BÖLÜM 12: ARDAHAN'IN KRONİK GÖÇ SORUNU: Sosyoekonomik Bir Değerlendirme

Doç. Dr. Deniz Özyakışır

Kafkas Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

Orcid ID: 0000-0002-9710-3238

BÖLÜM 13: TÜRKİYE'DEKİ HAYVANCILIK SEKTÖRÜNDE ARDAHAN İLİNİN YERİ VE ÖNEMİ: SWOT Analizi ile Genel Bir Bakış

Dr. Öğr. Üyesi Cemalettin Ayvazoğlu

Ardahan Üniversitesi Nihat Delibalta Göle Meslek Yüksekokulu

Laborant ve Veteriner Sağlık Programı

Orcid ID: 0000-0003-2064-0657

Prof. Dr. Pınar Ayvazoğlu Demir

Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi

Hayvan Sağlığı Ekonomisi ve İşletmeciliği

Orcid ID: 0000-0002-7010-0475

BÖLÜM 14 ARDAHAN İLİNDE SÜT SIĞIRCILIĞININ MEVCUT DURUMU, SORUNLARI VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Doç. Dr. Abdülkerim Diler

Atatürk Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu

Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü

Orcid ID: 0000-0001-7958-6179

BÖLÜM 15 ARDAHAN İLİNDE SIĞIR YETİŞTİRİCİLİĞİNİN ÖNEMİ VE SIĞIRLARIN BAZI ZONOTİK HASTALIKLARI

Dr. Öğr. Üyesi Ertan Doğan

Ardahan Üniversitesi Nihat Delibalta Göle MYO

Laborant ve Veteriner Sağlık Bölümü

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-0751-0559>

Uz. Dr. Ali Nazmi Can Doğan

Göle Devlet Hastanesi İç Hastalıklar Kliniği

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-2660-8148>

BÖLÜM 16 ARDAHAN BÖLGESİNDE BUZAĞI VARLIĞI VE GELECEĞİ

Doç. Dr. Abdülkerim Diler

Atatürk Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu

Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü

Orcid ID: 0000-0001-7958-6179

BÖLÜM 17 ARDAHAN İLİ KAZ YETİŞTİRİCİLİĞİ VE BAŞLICA GÖRÜLEN ENFEKSİYÖZ HASTALIKLAR

Dr. Öğr. Üyesi Ertan Doğan

Ardahan Üniversitesi Nihat Delibalta Göle MYO, Göle-Ardahan

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-0751-0559>

Uz. Dr. Ali Nazmi Can Doğan

Göle Devlet Hastanesi İç Hastalıklar Kliniği, Göle-Ardahan

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-2660-8148>

BÖLÜM 18 ARDAHAN İLİ ARI YETİŞTİRİCİLERİNİN SOSYOEKONOMİK DURUMU VE ARICILIĞIN TEKNİK ÖZELLİKLERİNİN BELİRLENMESİ

Zir. Yük. Müh. Sibel Selda Barak

Ankara Tarım ve Orman İl Müdürlüğü

Hayvan Sağlığı ve Yetiştiriciliği Şube Müdürlüğü

Orcid ID: 0000-0002-9503-7361

Doç. Dr. Aziz Gül

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Ziraat Fakültesi Zootehni Bölümü

Orcid ID: 0000-0003-1158-5019

BÖLÜM 19

ARDAHAN VE ÇEVRESİNDE BAL ARISI KOLONİLERİNDE MEVSİMLERE GÖRE BAKIM ÇALIŞMALARI

Doç. Dr. Yaşar Erdoğan

*Bayburt Üniversitesi, Demirözü Meslek Yüksekokulu
Veterinerlik Bölümü*

Orcid ID: 0000-0001-6154-7008

BÖLÜM 20

ARDAHAN YÖRESİNDE BAL ARISI (*Apis mellifera L.*) KOLONİLERİNDE KIŞLATMA VE KIŞLATMANIN ÖNEMİ

Doç. Dr. Mahir Murat Cengiz

*Atatürk Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu
Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü*

Orcid ID: 0000-0002-9844-4229

Öğr. Gör. Kemal Yazıcı

Ardahan Üniversitesi Posof Meslek Yüksekokulu Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü
Orcid ID: 0000-0002-1369-5994

Dr. Öğr. Üyesi Servet ARSLAN

*Akdeniz Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu
Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü*

Orcid ID: 0000-0003-3892-8130

BÖLÜM 21

KAFKAS ARISI (*Apis mellifera caucasica*), İZOLE BÖLGELERİ VE ARDAHAN İLİ GENELİNDE KORUMA ÇALIŞMALARI

Doç. Dr. Aziz Gül

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Ziraat Fakültesi Zooteknik Bölümü
Orcid ID: 0000-0003-1158-5019

Doç. Dr. Mahir Murat CENGİZ

*Atatürk Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu
Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü*

Orcid ID: 0000-0002-9844-4229

Öğr. Gör. Kemal YAZICI

*Ardahan Üniversitesi Posof Meslek Yüksekokulu
Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü*

Orcid ID: 0000-0002-1369-5994

Dr. Öğr. Üyesi Servet ARSLAN

*Akdeniz Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksek Okulu
Organik Tarım Bölümü*

Orcid ID: 0000-0003-3892-8130

SUNUŐ

Günümüz dünyasında bilimsel araştırma/yayın yapma, eğitim öğretim ve toplum hizmetleri olmak üzere üç temel rolü olan üniversiteler kuruldukları şehrin sanayisini, kentsel dokusunu, demografisini; sosyoekonomik, siyasal ve kültürel yapılarını doğrudan ve dolaylı şekilde etkileme kapasitesine sahip kurumsal yapılardır. Üniversiteler temel rol ve işlevlerini ancak varılmak istenilen hedefler doğrultusunda özgün bir misyona sahip olmaları sayesinde anlamlı ve etkili şekilde yerine getirilebilirler.

Bu çerçevede Üniversitemiz somut bilimsel veriler temelinde, bölgemizin ve şehrimizin iktisadi, sosyal, beşerî sermayesini ve genel olarak güçlü ve zayıf yönlerini göz önünde bulundurarak kendi özel misyonunu belirlemiştir. Ardahan Üniversitesi, esas itibarıyla coğrafi olarak etrafımızda yer alan Kafkasya, Orta Asya ve ayrıca Uzak Doğu'ya açılan bir bilim kapısı olmayı ve kendi hinterlandındaki bu geniş alanın ihtiyaçlarını gözeterek bilimsel faaliyetler yapmayı, iş birlikleri geliştirmeyi ve bölgesel kalkınma konusunda içinde bulunduğu coğrafyanın ufku olmayı misyon edinmiş bir üniversitedir.

Bu misyon çerçevesinde Üniversitemiz, şehrimizin değerleri ve potansiyellerini göz önünde bulundurarak yenilikçi, yaratıcı, uygulanabilir projeler üretmekte, patent çalışmaları yapmakta, iş birlikleri kurmakta, bilimsel araştırma ve yayınlar üretmektedir. Üniversitemizin üzerinde konuşlandığı Ardahan ili, aşağıda daha ayrıntılı ifade edildiği üzere, güçlü kaynakları; yer altı ve yer üstü zenginlikleri, maddi ve manevi değerleri, değerlendirilmeye açık ekonomik, sosyal, kültürel ve turistik potansiyelleriyle yurdumuzun çok önemli ve kendine özgü illerinden biridir.

Hem politik hem ekonomik düzeyde ülkemizin Orta Asya ve Kafkasya'ya açılan kapısı niteliğinde olan Ardahan, büyük bir jeostratejik ve jeopolitik öneme sahiptir. Bu bağlamda Üniversitemiz; Kafkasya, Orta Asya ve Uzak Doğu ülkeleri üzerine sosyal, siyasi, ticari, teknolojik ve stratejik araştırmalar yapmaktadır. Ayrıca ülkemizde yükseköğretim alanında bir ilki başaran Üniversitemiz; İngilizce, Fransızca ve Almanca dışında Kafkasya ve Orta Asya'nın ortak dili olan Rusçada eğitim/öğretime ağırlık vermektedir.

Türk halk kültürü alanında Ardahan'ın müstesna ve özgün bir yeri olduğuna kuşku yoktur. Ardahan'daki Türk varlığı ve kültürünün yaklaşık 3000 yıl gerilere gittiği bilinmektedir. Bu tarihsel süreç içerisinde Türklerin Anadolu'ya giriş ve geçiş kapısı niteliğinde olan Ardahan, binyılların gelenek ve göreneklerinin aktarıcısı ve taşıyıcısı durumunda olan, çok güçlü ve özgün bir Âşıklık geleneğine ev sahipliği yapmaktadır. Üniversitemizde halk edebiyatı ve âşıklık geleneğinin yaşatılması için amacıyla özgün bilimsel araştırmalar yapılmakta, etkinlikler düzenlenmekte, eğitim öğretim faaliyetleri yürütülmektedir.

Ülkemizin en geniş ve verimli otlak alanlarına sahip olan Ardahan, flora çeşitliği bakımından dünyanın sayılı mekânlarından biri olmasıyla da dikkat çekmektedir. Ayrıca partikül madde açısından Dünya Sağlık Örgütü'nün izin verdiği sınır değerleri aşmayan Ardahan, ülkemizin havası en temiz illerinden birisi olan olarak gösterilmektedir. Bu bağlamda Üniversitemiz; organik tarım, organik hayvancılık ve organik arıcılığı geliştirmeye yönelik bilimsel araştırma, yayın ve projeler üretmektedir. Bu noktada başta dilinin uzunluğu ve soğuğa dayanıklılığı açısından ülkemizde tek, dünyada dört nadide ırktan biri olan Kafkas arı ırkının gen merkezi de Ardahan'dır. Bu çerçevede Üniversitemizde Kafkas Arı ve Arıcılık Uygulama ve Araştırma Merkezi, Kafkas arı ırkını korumak, geliştirmek noktasında çalışma ve projeler gerçekleştirilmektedir.

Ardahan, orman varlığıyla da çok önemli bir ilimizdir. İl merkezinin beş kilometre kuzeydoğusunda başlayan Ardahan ormanları, Kura Vadisi'nin etrafında dört parça sarıçam ormanından ve bu ormanları kuşatan geçiş çayırlarından oluşmaktadır. Çok çeşitli kullanım alanlarına sahip odunuyla sarıçam; işlenmesi kolay, dayanıklı ve bol reçineli oluşuyla pek kıymetli bir yapı malzemesidir. Üniversitemiz orman ürünleri endüstrisi alanında özellikle doğal malzemedен imal edilen organik oyuncak, mutfak ve süs eşyası gibi sektörlerin gelişmesine katkı sağlayacak bilimsel araştırmalar yapacak orman ürünleri ile ilgili bölüm ve programlar açmayı planlamaktadır.

İlimizi kuşatan ve turizm bağlamında büyük önem taşıyan sarıçam ormanları, özellikle kış sporları bakımından henüz yeterince değerlendirilmemiş eşsiz turistik olanaklara sahiptir. Üniversitemiz bu kapsamda kış sporlarının gelişimini ve yaygınlaşmasını, yüksek irtifa kamplarının kurulmasını, spor ve doğa turizminin gelişmesini sağlamak ve hizmet sektörüne eleman yetiştirilmesini temin etmek amacıyla bilimsel çalışma ve projeler gerçekleştirmektedir.

Sürekli eğitim ve sürdürülebilir kalkınma bağlamında Üniversitemiz, şehirle bütünleşik bir şekilde sorunları tespit etmekte, tespit ettiği sorunlara çözümler üretmekte ve toplumsal kalkınmayı sağlayacak çalışmalar ortaya koymaktadır. Bu kapsamda Sürekli Eğitim Merkezimiz Ardahan ilinin sosyoekonomik kalkınmasına, eğitim düzeyi ve kültürünün geliştirilmesine, bölge insanı ile etkin bir iletişim sağlayarak nitelikli insan gücünün yetiştirilmesine katkı sunmak amacıyla meslek edindirme kursları açmak, sosyal sorumluluk projeleri düzenlemek gibi çeşitli çalışmalar yapmaktadır.

Sosyoekonomik düzeyde bölgemizin ve şehrimizin varlık ve potansiyellerini bilimsel şekilde anlamak ve bilinçli şekilde işlemek, ilimizin temel sorunlarını tespit etmek ve isabetli şekilde çözmek büyük bir önem taşımaktadır. *Ardahan Değerlemeleri - 2* kitabı bu misyonu yerine getirme noktasında çok değerli ve kayda değer bir proje olma niteliği taşıyor. Editörlüğünü Üniversitemiz öğretim üyelerinden Doç. Dr. İhsan Kurtbaş'ın yaptığı *Ardahan Değerlemeleri - 2* kitabı, Ülkemizin değişik üniversitelerinden çok sayıda akademisyenin katkılarıyla ortaya çıkmıştır. Özgün makalelerin yer aldığı kitap, ilgilisi için önemli bir kaynak ve envanter niteliği taşımaktadır. Kitabın tüm ilgililere ve okurlara azami düzeyde yarar sağlamasını yürekten temenni ederim.

Prof. Dr. Mehmet Biber
Ardahan Üniversitesi Rektörü

ÖN SÖZ

Üniversiteler gerek dünyada gerekse ülkemizde kuruldukları şehirlerin sosyal ve ekonomik kalkınmasında önemli misyonlar üstlenmişlerdir. Toplumsal değişim ve kalkınmada üniversitelerin rolü çok fazladır. Ardahan Üniversitesi, kuruluşundan bugüne kadar şehrimizde sosyal, kültürel, ekonomik hareketliliğe ve canlanmaya yol açmıştır. Özellikle il dışından gelen öğrenci, akademisyen ve diğer personeliyle Üniversite; şehrimize belirgin bir ivme kazandırmış, ekonomik ve sosyal yaşamda canlanma sağlanmıştır. Bu bağlamda Ardahan'ın sosyal, kültürel, entelektüel ve ekonomik değişimine tanıklık ediyoruz.

Üniversiteler, sağladığı ekonomik ve sosyal canlanmanın yanı sıra bilgi yaratma ve bu bilgiyi çevreye yayma faaliyetleri ile gelişmeye bir başka boyutta katkı sağlıyorlar. Buldukları illerin sosyal sermayesi, coğrafi, kültürel ve ekonomik özelliklerine bağlı olarak dönüşümleri sağlamada önemli rolleri vardır. Bu kapsamda Ardahan Üniversitesi, kuruluşundan itibaren sadece bir eğitim kurumu olmamış; aynı zamanda yoğun akademik, kültürel ve sanatsal etkinlikleri ile ilimizin gelişmesine ışık tutarak kalkınmada üretici rol üstlenmiştir.

Ardahan Üniversitesi, ekonomik kalkınma hedeflerinin ihtiyaç duyduğu bilgiyi, araştırma temelli misyonu ile şehrimizin güçlü yönleri üzerine yaptığı akademik çalışmalar, bilimsel kongreler, çalıştaylar ve konferanslar yoluyla sağlamaktadır. Bu çalışmalarını Ardahan Ticaret ve Sanayi Odası olarak destekliyor, karşılıklı iş birliği ile çeşitli faaliyetler yürütüyoruz. Bu kapsamda bu yıl ikincisi hazırlanan *Ardahan Değerlemeleri - 2* kitabı Ardahan'ın sosyal, ekonomik kültürel ve siyasi yönlerdeki birikimlerini dikkate alarak hazırlanmış, ilimiz için önemli bir değerdir. Serhat Şehrimizin her bir ögesi, araştırmacılar açısından bir veri kaynağı olarak ele alınmış olup çalışmanın hazırlanmasında emeği geçen tüm akademisyenlerimize şükranlarımı sunuyorum. Ardahan Ticaret ve Sanayi Odası, Ardahan Üniversitesi ve şehrimizin karşılıklı etkileşim içinde yer aldığı Ardahan'ı daha ileriye taşıyacaklardır. Yeni çalışmaların devamını temenni ediyorum.

Çetin Demirci

Ardahan Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı

EDİTÖRDEN

Jacques Ellul, “Söz, bizi zamana yerleştirir.” der. Bu çıkarsama, modern zamanlarda epistemolojiyi, ontolojik açıdan varoluş sorununa karşı keskin bir reçete olarak sunma eylemidir. Zira günümüz dünyasının en önemli sorunlarından biri, rutinin kıskacında yer yer alışkanlıklara dönüşen davranışların içindeki nice değer kodlarının ve güzelliklerin yitip giden zenginliğidir. Ardahan ili, modernleşme ve küreselleşmenin farksızlaştırdığı özgün değerlerin, zamanın ruhuna direnç gösterdiği güzide bir Anadolu toprağıdır. Endüstriyel kapitalizmin risklerle donattığı yerkürede bozulmamış, bereketli ve güvenilir bir sığınaktır.

Ne var ki buradaki tespitimiz, bıçak sırtı bir tespittir. Nitekim Ardahan’ın kirlenmemiş/el değmemiş doğa güzellikleri, yer altı ve yer üstü zenginlikleri, güçlü birtakım gizil potansiyelleri ve sahip olduğu somut/soyut değerleri ile bir yandan işlenmeyi/değerlendirilmeyi beklerken öte yandan titizlikle korunmayı ve muhafaza edilmeyi gerektirmektedir. Diyebilirim ki *Ardahan Değerlemeleri* serisi; topyekün bir söz olarak, bu hassasiyetlerle Ardahan’ı zaman(d)a yerleştirme gayretiyle ortaya çıkan bir şehir monografisidir.

Bu düşüncelerle geçen yıl bu zamanlar *Ardahan Değerlemeleri - 1* kitabını yayımlamıştık. İlk sayıda ifade ettiğim üzere Ardahan ili, pek çok varlık ve potansiyeli ile tek bir kitapta tüketilemeyecek ölçüde geniş bir değerler spektrumuna sahip olduğundan ilk sayısı esasen bir nüve olan bu seriyi, bundan sonraki sayılarımız ile geliştirmek ve geniş bir külliyata dönüştürmek niyetindeyiz. Bu bağlamda nihai amacımız; Ardahan’ın kronik sorunlarının yakından incelenmesinin yanı sıra ilin hâlen bakir sayılabilecek varlık, değer ve potansiyellerini araştırmak, değerlendirmek ve ilgililere fayda sağlayacak, onların değere dönüştürebileceği bilimsel kaynak sunmak, son kertede geniş ve ayrıntılı bir envanter oluşturmaktır.

Bu ideal ve amaç doğrultusunda özgün ve nitelikli makalelerin yer aldığı ve uzun erimli çabalar sonucunda hazırlanan **Ardahan Değerlemeleri 2- Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar** kitabı, yayım aşamasına gelmiş bulunmaktadır. Makale çağrısı, bu yılın ilk aylarında başlatılmış olup, ne mutlu ki, sizlerden büyük bir tevccüh görmüştür. Ön değerlendirme sürecini başarıyla geçen çalışmalar, kör hakemlik uygulamasına tabi tutulmuştur. Kitap 21 bölüm hâlinde düzenlenmiş, daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış 21 bilimsel makale kitaba dâhil edilmiştir.

Bu çerçevede kitapta; Ardahan'ın sosyopolitiği bağlamında Ardahan ilinde seçmen tercih ve kararlarını etkileyen faktörler, siyasal kimlik ve parti kimliği ile Aktaş Gölü'nün yereldeki algısı üzerine ampirik çalışmalar yer almaktadır. Ardahan'ın edebiyat, kültür ve coğrafyası mevzusunda Ardahan yöresinin halıları, çorapları, yaylacılık kültürü ve turizm değerleri gibi konular ele alınmaktadır. Ardahan'ın sosyo-ekonomisi kapsamında, Ardahan ilinin iller arası rekabetteki yeri, coğrafi işaretli ürünleri, bu ürünlerin yerel kalkınma üzerindeki etkileri, Ardahan'ın kronik göç sorunu ve Ardahan ili örneğinde iç göç hareketlerinin makro ve mikro kuramlar bağlamında değerlendirilmesi gibi konular işlenmektedir.

Ardahan'ın hayvancılığı hususunda, Türkiye'deki hayvancılık sektöründe Ardahan ilinin yeri ve önemi, Ardahan'da süt sığırcılığının önemi, mevcut durumu, sorunları, çözüm önerileri, görülen başlıca sığır hastalıkları, Ardahan'da bu buzağı varlığı, buzağı varlığının geleceği, Ardahan ilinde kaz yetiştiriciliği ve kazlarda görülen başlıca hastalıklar gibi konular incelenmektedir. Nihayet Ardahan arıcılığı konusunda Ardahan ili arı yetiştiricilerinin sosyoekonomik durumu, arıcılığın teknik özellikleri, Ardahan'da bal arılarının bakım çalışmaları, kışlatma, kışlatmanın önemi ve Ardahan ilindeki bal arılarını koruma çalışmaları gibi hususlar konu edinmektedir.

Kitaptaki makale başlıklarının belirlenmesinden, makalelerin toparlanıp insicamlı bir bütün olarak yayım aşamasına gelmesine kadarki süreçte, açıkçası üzerimizde bir yandan baskı, diğer yandan teselli olmak üzere iki farklı etki neşet etmektedir. Baskı oluşmaktadır zira söylenmeyenlerin söylenenlerin gölgesinde kalabileceği endişesi oluşmaktadır. Teselli de bulmaktayız çünkü çalışmamız kendince söylenmeyenlerin açığa çıkarılması amacını doğal olarak yerine getirdiğimizi düşündürmektedir. Bu bağlamda söylenmeyenleri söylemek, eksiklikleri tamamlamak ve hedef olarak ifade ettiğimiz üzere geniş bir bilimsel envanter oluşturmak adına *Ardahan Değerlemeleri - 2* kitabını okuduğunuz dönemde, serinin sonraki sayısı için bizler yolda olacağız.

Bu duygu ve düşüncelerle öncelikli olarak ve bilhassa Sayın Rektörümüz Prof. Dr. Mehmet Biber Hocamıza teşekkürlerimizi sunarız. Sayın Rektörümüz bugüne kadarki çalışmalarımızda desteklerini esirgemediği gibi konusunu Ardahan'ın oluşturduğu bu projemizde de başından beri bizleri cesaretlendirdi ve özel yönlendirmelerle ufukumuzu ve yolumuzu açtı. Ayrıca *Ardahan Değerlemeleri - 2* kitabına kıymetli çalışmalarıyla katkı sunan bütün yazar ve araştırmacılara çok teşekkür ederim. Son olarak ise *Ardahan Değerlemeleri - 2* kitabının basımı için katkı sağlayan Ardahan Ticaret ve Sanayi Odası'na çok teşekkürlerimizi sunuyorum. Sizlerle serinin sonraki sayısında yeniden görüşmeyi ümit ediyorum, keyifli okumalar diliyorum.

Doç. Dr. İhsan Kurtbaş

